

Jaargang 10 Mei 2002 Nummer 3

Facta

Het verschijnsel
Fortuyn

Gerommel in de polder

Oud en arm

- 2 Jacques Thomassen – Kiest het volk een andere elite, of de elite een ander volk?
- 3 Roland Pierik – 'Elk voordeel heft z'n nadeel'
- 4 Paul Pennings – De Prijs van Convergentie
- 4 Meindert Fennema – Progressieve misverstanden
- 5 Pecunia

Vraagteken Fortuyn

De naam Fortuyn roept angst en bewondering op. Vier wetenschappers maken voor Facta een nuchtere analyse van de 'flamboyante relnicht'. Is hij politicus of messianistisch narcist? En wat is zijn houdbaarheidsdatum? Plus: de onzin van de radeloze zwevende kiezer.

2

Bourdieu en zijn erfenis

Een socioloog die een intellectuele en ideële rol vervult en zich ook nog onderwerpt aan zelfonderzoek: Pierre Bourdieu was een uniek figuur binnen de sociale wetenschappen. René Gabriëls over zijn leven en invloed in Nederland.

8

- 6 René Gabriëls – Bij de dood van Pierre Bourdieu
- 9 Personalia
- 10 Column: Andries Hoogerwerf – Wij en zij
- 11 Verbaliter: Jan de Wolf – Problematische programmering
- 12 Peter Tindemans – Wetenschappen in de 21e eeuw
- 14 Beeld voor Beeld

10e jaargang, nr. 3, mei 2002

Facta – sociaal-wetenschappelijk magazine is een uitgave van NVMC en SISWO/Instituut voor Maatschappijwetenschappen in samenwerking met Koninklijke Van Gorcum. Facta verschijnt acht keer per jaar. Website: <http://www.siswo.uva.nl>

Redactie

Plantage Muidergracht 4, 1018 TV Amsterdam, tel. 020 5270663 / 45, fax 020 6229430, e-mail: facta@siswo.uva.nl

Hoofdredactie: Henk Jansen. Redactiesecretariaat: Marja Harms
Redactie: Michiel Beker, Talja Blokland, Marlies Eijnsink, Jos de Haan, Giseline Kuipers, Femke Molenaar (eindredactie)

Medewerkers

René Gabriëls, Andries Hoogerwerf, Edith de Leeuw, Wil Pansters, Dick Pels, Jacques Tacq, Willem Trommel

Fotografie

Rien van der Leeden, Rotterdam; Carla Schoo, Amsterdam

Desktop Publishing

Peter de Kroon, Annette van de Sluis

Colofon

15 Wil Pansters – Gesinaleerd

16 Otto Nuys – Gerommel in de paarse polder

21 Verbaliter: Carlo van Praag – De ene ramp is de andere niet: inderdaad!

22 Geert P.A. Braam – Oudere armen en het armoedeonderzoek

26 Henk Jansen – Godfried Engbersen en Cok Vrooman reageren op de kritiek

30 Geert P.A. Braam – Antwoord: Over ouderen en vooruitgang in wetenschappelijke kwaliteit

31 Armoede & Rijkdom

Poldermodel in midlifecrisis

Het poldermodel dreigt te transformeren van troefkaart tot winkeldochter. In de prullenbak ermee dus? Maar wat komt er voor in de plaats? Het keiharde Angelsaksische model of toch een tussenvorm? Otto Nuys onderzoekt de mogelijkheden.

16

Grijze arme sloebers

Hoe ouder je bent, hoe meer kans je hebt in armoede te vervallen. De overheid deed een indrukwekkende poging het materiële gebrek onder ouderen in kaart te brengen. Indrukwekkend vanwege de omvang van het onderzoek. Maar of dat inhoudelijk ook een representatief beeld oplevert?

32 Portret: Renske Biezeveld – Omgaan met crises en onzekerheid in West-Sumatra

34 M&T: Edith de Leeuw en Gerty Lensvelt-Mulders – Vragen naar gevoelige informatie

35 Calls

36 Agenda

Druk, vormgeving en administratie

Koninklijke Van Gorcum, Postbus 43, 9400 AA Assen
tel. 0592 379555, fax 0592-379552, e-mail: assen@vgorcum.nl
website: <http://www.vangorcum.nl/>

Abonnementen:	Advertenties:
Particulier €40,68	1/1 pagina €545,45
Instellingen €68,19	1/2 pagina €318,18
Studenten €25,00	1/4 pagina €204,55
Los nummer €6,82	inleggen folder €818,18

ISSN 0928-5350 – Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Het geheim van Fortuyns aantrekkingskracht ligt in het feit dat vele gewone burgers zich kunnen identificeren met 'de man die nergens bij hoort', schreef Kees Schuyt in zijn column in de Volkskrant van 13 februari jl. 'De gewone politieke partijen hebben hun aantrekkingskracht verloren. Bijna niemand kan zich nog ten volle identificeren met de bestaande politieke partijen - een veeg teken voor de huidige politiek. Zo staan vele burgers in de kou en voelen zich buitengesloten. Het zijn nergenshuizers, politieke dak- en thuislozen. Dat is historisch gezien een niet ongevaarlijke situatie. Het opkomend nationaal-socialisme in Duitsland moest het in de jaren dertig ook hebben van de geïsoleerd geraakte, snel gefrustreerde kleine man. "Was nun, kleine Mann?"' Jacques Thomassen, Roland Pierik, Paul Pennings en Meindert Fennema schreven op verzoek van Facta een reactie op de column van Kees Schuyt.

Het verschijnsel Fortuyn

Kiest het volk een andere elite, of de elite een ander volk?

Jacques Thomassen

Als het volk de elite niet bevalt, kiest de elite een ander volk. Schuyt lijkt, net als veel politici, op zoek naar wat er toch mis is met de kiezers. Maar wellicht kunnen we ons beter afvragen wat er mis is met het politieke stelsel in Nederland.

Zeker, dat het electoraat van het ene op het andere moment op drift kan raken heeft een maatschappelijke oorzaak. De vaste banden tussen maatschappelijke groeperingen en politieke partijen zijn weggevallen (dat maakt het overigens ook onzinnig nu opeens over *de* achterban van Fortuyn te spreken). Dat het electoraat ook daadwerkelijk op drift raakt, is niets nieuws. Dat gebeurde ook

al in 1994. Het CDA verloor toen twintig zetels, de PvdA twaalf. De klap die het electoraat aan het derde kabinet Lubbers uitdeelde was vanuit democratisch oogpunt een gezond verschijnsel. Het kabinet, en vooral Lubbers zelf, was uitgeregeerd. De kiezers gaven gehoor aan wat in iedere goed functionerende democratie een wetmatigheid lijkt te zijn: op den duur vindt het electoraat het met iedere regering welletjes geweest. Zie de lotgevallen van de Conservatieven in het Verenigd Koninkrijk en de CDU van Kohl. Die pendulebewegingen zorgen in een democratie voor een gezonde wisseling van de wacht en de macht. Wat vanuit democratisch oogpunt helemaal geen gezond verschijnsel was, was de vorming van paars. Het is de vervolmaking van de karteldemocratie. Doordat het CDA, als enige oppositiepartij van formaat, letterlijk in het midden van het politieke spectrum werd opgesloten, was er binnen het bestaande stelsel geen serieuze oppositie meer over. En als die niet van binnen het bestaande politieke spectrum komt, is het slechts wachten op het moment dat deze van buiten komt. Dat onder die omstan-

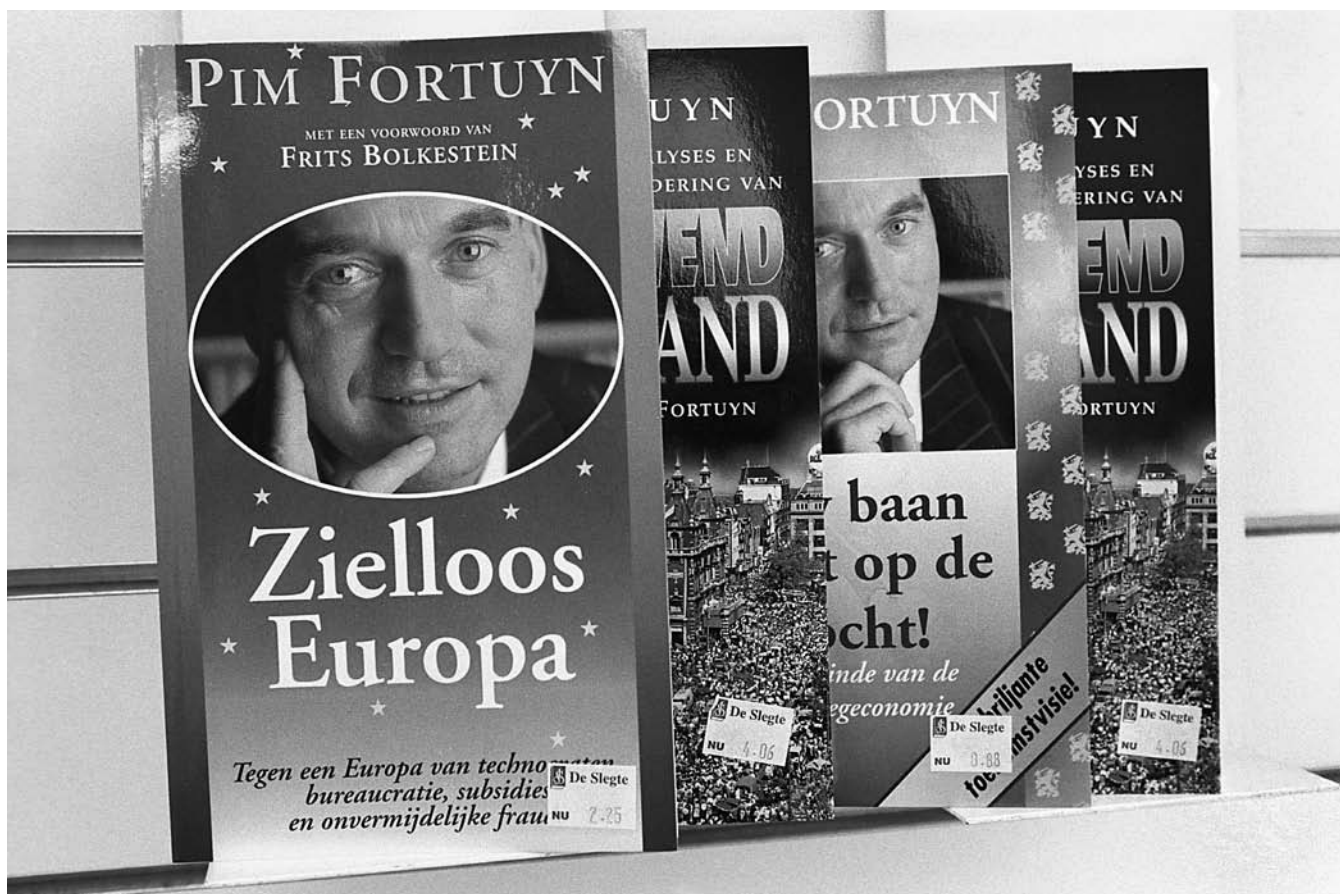

Foto Rien van der Leede

digheden een Nederlandse Haider wel eens hoge ogen zou kunnen gooien, heb ik al jaren geleden voorspeld. Ook Haider had zijn succes niet alleen te danken aan zijn appèl aan vreemdelingenhaat. Hij verwoordde ook de toenemende onvrede over het kartel van christendemocraten en socialisten. Fortuyn doet niet anders. Als politieke partijen en columnisten zo verontrust zijn over de politieke ontwikkelingen kunnen zij beter ophouden te waarschuwen voor de opstand der horden en iets gaan doen aan de vermoolde politieke verhoudingen. De kans dat de bestaande politieke partijen daarin slagen lijkt mij overigens even waarschijnlijk als dat de baron van Münchhausen er alsnog in slaagt zichzelf aan zijn haren uit het moeras te trekken.

Prof. dr. J.J.A. Thomassen is hoogleraar Politicologie, Universiteit Twente

'Elk voordeel hep z'n nadeel'

Roland Pierik

Fortuyn is in al zijn unconventionalisme de juiste man op het juiste moment. De kemphanen van de jaren zeventig hebben acht jaar samen geregeerd en kunnen elkaar nu niet afvallen. De oppositie was grijs: het CDA heeft al die tijd in therapie gezeten, de SP verloor zijn stemteglans, de andere linkse splinters gingen samen in GroenLinks en werden met Rosenmöller salonfähig. Het gevolg is een politieke cultuur van zelfgenoegzaamheid,

een verstikkende brei van consensus, kortom: de politieke dood in de pot.

En dan komt Fortuyn: geen grijze calvinist, maar een flamboyante relnicht. De kracht van Fortuyn is zijn ongrijpbaarheid: hij wordt door andere politici als politicus benaderd, terwijl hij dat niet is. Fortuyn is geen ijdele politicus, hij is helemaal geen politicus, hij is een messianistische narcist. Zijn partij heeft geen politieke naam maar Zijn Naam. Zijn *finest hour* is niet tijdens het politieke debat zelf, maar pas wanneer hij theatraal kan weglopen naar zijn Bentley met mooie chauffeur en twee keffertjes op de bijrijderstoel.

Maar zoals de filosoof Cruyff het zo mooi verwoordde: 'Elk voordeel hep z'n nadeel.' Je kunt maar één keer de rancuneuze buitenstaander spelen, populisme heeft geen lange houdbaarheidstermijn. Hij zal op 15 mei veel zetels halen (maar niet meer dan 15), maar bij de volgende verkiezingen zal de lijst Pim Fortuyn gemarginaliseerd zijn. Een enfant terrible is verkiesbaar zolang hij het ingedutte establishment in zijn hemd zet, maar hij blijft 'anders'. De Winters reactie op Fortuyns winst in Rotterdam was kenmerkend: hij onderschreef Fortuyns gedachtegoed maar had wat moeite met zijn antiburgerlijke levenshouding. Als Fortuyn de zelfgenoegzaamheid heeft verjaagd (mischien zelfs inclusief Melkert en Dijkstal) is ook zijn eigen aantrekkingskracht verdwenen, wordt hij bedankt voor de hulp en kan hij via het zijpodium vertrekken.

Populisme wordt pas echt gevaarlijk met slimme politici als Filip de Winter en goed samenhangende organisaties als het Vlaams blok. Als we de vergelijking met België nog even volhouden: Fortuyn lijkt ook meer op dilettant

Jean-Pierre van Rossum (*Vive la République*) dan op De Winter. Zolang Nederland gezegend is met narren als populistische voormannen (Boer Koekoek, Janmaat, Fortuyn) en opportunisten als volgers hoeven extreemrechtse bewegingen nauwelijks bevochten te worden: in de loop van de tijd imploderen ze vanzelf.

Dr. Roland Pierik doceert politieke theorie aan de rechtenfaculteit van de Universiteit van Tilburg.

De Prijs van Convergentie

Paul Pennings

Nadat het CDA in 1994 twintig zetels verlies leed, zijn de gevestigde partijen verder naar het midden gekropen. Dit is begrijpelijk, want precies in dat midden ontstond na de enorme verkiezingsnederlaag van het CDA een groot kiezersreservoir. Deze convergentie maakte ook de samenwerking tussen de belangrijkste linkse en rechtse partijen in één kabinet mogelijk. Deze samenwerking werd verder vergemakkelijkt door een aantal macrofactoren die de PvdA dwongen om zich gematigd op te stellen, zoals de zwakker worden positie van vakbonden, de opmars van het neoliberalisme, de binnen EMU-verband opgelegde begrotingsdiscipline etc.

Maar als links en rechts, zijnde de twee belangrijkste tegenpolen in de politiek, gaan samenvallen, dan raakt de kiezer gedesorienteerd. De links-rechts ideologie biedt kiezers immers de belangrijkste en handigste meetlat om partijen op af te zetten. Als die meetlat wordt weggenomen omdat partijen teveel op elkaar gaan lijken, dan is de motivatie om nog langer te stemmen op de gevestigde partijen minder. De zwevende kiezer ziet de keuzemogelijkheden niet.

De effecten van de convergentie worden ook sterker door het dichtgetimmerde regeerakkoord. Om te voorkomen dat links en rechts botsen in het Paarse kabinet, worden alle belangrijke zaken van tevoren afgeregeld. Op zo'n manier slaat het debat dood en wordt het clichébeeld van politiek en politici bevestigd: het is één pot nat. De partijen laten hiermee de kortetermijnbelangen (stemmen afvangen van het CDA en zich vast verankeren aan het pluche) prevaleren boven de langetermijnbelangen van partijen (geloofwaardigheid en herkenbaarheid naar de kiezer). Het prijskaartje heeft nu een naam: Fortuyn. Er zijn veel lessen die hieruit getrokken kunnen worden. Maar één gevolgtrekking wordt nog weinig gemaakt: de PvdA en de VVD moeten niet meer met elkaar regeren. Links en rechts moeten tegenpolen blijven, zodat de kiezer een keuze wordt geboden, er geen uitgebreide regeerac-coorden meer nodig zijn en altijd een grote linkse of rechtse partij oppositie voert zodat er voldoende debat is en tegenwicht wordt geboden.

Fortuyn profiteert van de kortzichtige convergentie van de grote partijen, in het bijzonder van de PvdA. Onderschat echter niet het adaptatievermogen van gevestigde partijen. Hoeveel zetels Fortuyn ook krijgt, het zal niet erg moeilijk zijn om hem klein te krijgen als de gevestigde partijen kunnen laten zien dat ze echt van elkaar verschillen en

daarnaar ook handelen. Een belangrijke voorwaarde is dat de PvdA en de VVD weer tegenpolen worden.

Dr. Paul Pennings, Afd. Politicologie, Vrije Universiteit Amsterdam

Progressieve misverstanden

Meindert Fennema

Pim Fortuyn houdt de gemoederen van veel Nederlanders goed bezig. En de politiek vaart er wel bij. Of niet? Progressieve Volkskrant commentatoren, van Van Dam tot Schuyt, houden hun hart vast. Zij zien achter Fortuyn het bruine gevaar al weer opdoemen. Is Fortuyn niet de moderne reïncarnatie van wat vroeger extreemrechts heette? Leven wij niet in een gevaarlijke tijd? Is de democratie niet in gevaar? Wordt de Islamiet de Jood van de 21 eeuw? Het is allemaal mogelijk, maar laten wij om te beginnen een aantal hardnekkige misverstanden rechtzetten.

1. *De zwevende kiezer is een burger die zich van de politiek afgekeerd heeft.* Kees Schuyt is niet de enige die dat beweert. Maar er is geen reden om het feit dat de kiezer weinig partijtrouw meer heeft zo negatief te interpreteren. Veel van de traditionele partijtrouw kwam voort uit gewoonte, omdat de ouders ook zou stemden, omdat de omgeving dat nu eenmaal verwacht. De vanzelfsprekende loyaliteit aan één partij is verdwenen en veel kiezers zijn politieke consumenten geworden die pas een keuze maken na een vergelijkend warenonderzoek naar beleidsuitkomsten. De zwevende kiezer is een geëmancipeerde burger. Vroeger kon men op basis van sociologische variabelen politieke voorkeuren vrij nauwkeurig voorspellen. Dat is niet meer zo. De moderne kiezer kiest op basis van eigen ideologische voorkeur, niet meer op basis van religieuze affilatie of klasse. Als hij niet stemt, is dat in veel gevallen ook een rationele keuze. Met name voor de nieuwe middenklasse is politiek 'interessant maar irrelevant'.

2. *De kiezer die stemt op een radicaal rechtse partij is vaak een proteststemmer.* Onderzoek van Wouter van der Brug, Jean Tillie en mijzelf toont aan dat dat niet het geval hoeft te zijn. Alleen de kleinere anti-immigrantenpartijen trekken veel proteststemmen, dat wil zeggen stemmen van kiezers die zich niet door inhoudelijke (ideologische) overwegingen laten leiden. Met name de succesvolle radicaal rechtse partijen in Europa, Vlaams Blok, Aleanza Nazionale en FPÖ, krijgen bij de Europese verkiezingen juist weinig proteststemmen. Hun electorale achterban bestaat uit mensen die zichzelf als (zeer) rechts beschouwen en die het immigratievraagstuk (nog) belangrijker vinden dan de gemiddelde kiezer. Het NIPO-Volkrant onderzoek toont aan dat dit ook bij het electoraat van Pim Fortuyn het geval is.

3. *Anti-immigranten partijen zijn extreemrechts, dat wil zeggen dat zij de erfopvolgers zijn van de vooroorlogse fascistische partijen.* Er zijn slechts een paar succesvolle

partijen die met recht de erfopvolgers genoemd kunnen worden van de vooroorlogse fascistische partijen. Dat zijn de MSI-Aleanza Nazionale, het Vlaams Blok en het Front National. De FPÖ is in dit opzicht een twijfelgeval. Met uitzondering van het Front National hebben deze partijen hun antiparlementair verleden nadrukkelijk afgezworen. Alle andere partijen, waaronder die van Fortuyn, wijzen elke relatie met het fascisme resoluut van de hand. Zij beschouwen zich als rechtsnationaal binnen de liberale traditie.

4. *Rechtspopulisme is een voorbijgaand verschijnsel.* De electorale opkomst van rechtspopulistische partijen hangt nauw samen met een aantal maatschappelijke ontwikkelingen die niet op korte termijn zullen verdwijnen of omkeren. Het eerste is de immigratieproblematiek in Europa en het ontstaan van een multiculturele samenleving. De tweede is de teloorgang van de civil society. Daarmee hangt samen een verminderen van het vertrouwen in de politieke instellingen. Ten derde de toenemende kwaliteit van de massamedia die fouten en gebreken van de politieke elites aan de kaak stellen. Ten vierde heeft het neoliberalisme de kloof tussen arm en rijk vergroot en door de ideologie van zelfredzaamheid de traditionele solidariteit afgebroken. Ten vijfde heeft het proces van Europese integratie ertoe geleid dat er op Europees niveau een democratisch tekort is ontstaan. In de kloof tussen Europese besluitvorming en nationale controle gedijen populistische partijen. Maar de meest fundamentele oorzaak van het rechtspopulisme is misschien wel gelegen in de fundamentele tegenspraak van het liberalisme, waarin de economische logica leidt tot openheid en globalisering, terwijl de politieke en juridische logica er één is van nationale sluiting. Geen enkele politieke beweging roept op tot het afschaffen van de nationale grenzen en een vrij verkeer van personen, die de pendant van het vrije verkeer van kapitaal zou moeten zijn. Rechtspopulistische partijen profiteren van het feit dat nationale regeringen en niet in slagen (er niet in *kunnen* slagen) de grenzen te sluiten, ook niet waar zij dat zelf zouden willen.

Literatuur

- Meindert Fennema - Some conceptual issues and problems in the comparison of anti-immigrant parties in Western Europe. - In: *Party Politics* 3 (1997) 4, p. 473-492
- Meindert Fennema and Christopher Pollmann - The Ideology of anti-immigrant parties in the European Parliament. - In: *Acta Politica* 33 (1998) (Summer) p. 111-138
- Jean Tillie and Meindert Fennema - A Rational Choice for the Extreme Right. - In: *Acta Politica* 34 (1998) (Autumn) p. 223-249
- Wouter van der Brug, Meindert Fennema and Jean Tillie - Anti-immigrant parties in Europe: Ideological or protest vote? - In: *European Journal of Political Research* 37 (2000) 1 (January) p. 77-102
- Wouter van der Brug and Meindert Fennema - Protest or Mainstream: How the European anti-immigrant parties have developed into two separate groups by 1999. - In: *European Journal of Political Research* (forthcoming: accepted for publication)

Meindert Fennema doceert Politieke Theorie aan de Universiteit van Amsterdam en is als programmaleider verbonden aan het Instituut voor Migratie en Etnische Studies (IMES)

Vooraankondiging NWO-programma Evolution & Behaviour

Binnen het NWO-thema Cognitie en Gedrag is een programma Evolution & Behaviour in voorbereiding. De totale omvang van de subsidies te verstrekken binnen het programma is M € 5,8, met een looptijd van vijf jaar. De gebiedsbesturen van MAGW en ALW nemen in de loop van april een besluit over het programmavoorstel. De programmavoorbereidingscommissie en de gebiedsbesturen streven ernaar dat begin mei een oproep voor de indiening van voorstellen zal uitgaan met wellicht 1 juli als deadline. Voor meer informatie kunt u contact opnemen met het Programmabureau Evolution & Behaviour - NWO, Postbus 93138, 2509 AC Den Haag, e-mail E&B@nwo.nl. Contactpersonen: Dr. Annemieke van der Kooij, tel. 070 3440866, dr. Henri Gooren, tel. 070 3440946.

Beurzenprogramma voor gezondheidszorg-onderzoekers

Doel van het ZonMw programma Wetenschappelijke Kwaliteit van Gezondheidszorgonderzoek (WK-GZO) is, middels een aantal stimuleringsactiviteiten, de wetenschappelijke kwaliteit van het gezondheidszorgonderzoek in Nederland te bevorderen. Daartoe is onder andere een beurzenprogramma ontwikkeld. Na gebleken succes van de eerste ronde volgt nu de tweede en tevens laatste ronde waarvoor € 45.000,- beschikbaar is gesteld. Er zijn twee soorten subsidies beschikbaar, ieder voor een specifieke doelgroep:

1. Subsidie voor junior-onderzoekers

Subsidies voor junior-onderzoekers zijn bedoeld voor in Nederland werkzame onderzoekers met tenminste 1 jaar onderzoekservaring, die (modulen van) een onderzoeksopleiding of een cursus op het gebied van gezondheidszorgonderzoek willen volgen. De omvang van de subsidie bedraagt maximaal € 4.500,- per aanvrager en is bestemd voor de cursuskosten en de reis- en verblijfskosten.

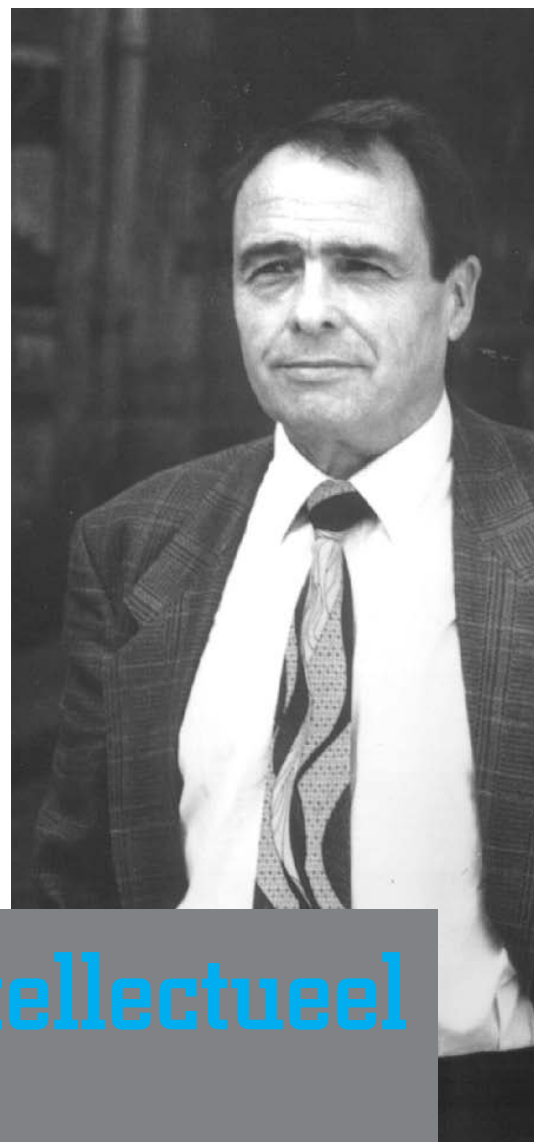
2. Subsidie voor senior-onderzoekers

Subsidies voor senior-onderzoekers zijn bedoeld om reeds gepromoveerde onderzoekers met ambitie voor een positie als leidinggevende onderzoeker in staat te stellen een afzonderlijke module te volgen op gevorderd niveau op het gebied van gezondheidszorgonderzoek, hetzij in Nederland dan wel elders. De omvang van de subsidie bedraagt maximaal € 4.500,- per aanvrager en is bestemd voor de cursuskosten en de reis- en verblijfskosten.

Aanvragen dienen uiterlijk 1 september 2002, 17.00 uur, door ZonMw te zijn ontvangen. Belangstellenden kunnen de toelichting op het beurzenprogramma plus het aanvraagformulier opvragen bij: ZonMw, Mevrouw Loes Wagter, programmasecretaresse WK-GZO, tel. 070 3495272, e-mail: wagter@zonmw.nl.

Voor meer informatie kunt u contact opnemen met Ingrid Bijl, programmasecretaris, tel. 070 3495249, e-mail: bijl@zonmw.nl, of Renata Klop, programmacoördinator, tel. 070 3495228, e-mail: klop@zonmw.nl.

Welk type sociologie is het beste in staat om de moderne samenleving te analyseren? Hoe dient de gereedschapskist van de sociologie eruit te zien? Behoort het tot de verantwoordelijkheid van de socioloog om iets te doen aan sociale wantoestanden? Deze vragen stonden centraal bij de op 23 januari overleden socioloog Pierre Bourdieu. De antwoorden die hij gaf, bieden niet alleen de mogelijkheid zijn verdiensten voor de sociologie op een rijtje te zetten, maar ook de receptie van zijn werk in Nederland kritisch tegen het licht te houden.

De socioloog als intellectueel

Bij de dood van Pierre Bourdieu

René Gabriëls

Bourdieu (1930-2002) is van origine filosoof. Begin jaren vijftig studeerde hij samen met onder andere Louis Althusser filosofie aan de gerenommeerde 'École Normale Supérieure' in Parijs. Nadat hij enkele jaren in Moulins filosofie had gedoceerd, werd hij in 1958 lector aan de filosofische faculteit van de universiteit van Algiers. In Algerije stapte Bourdieu over naar de sociologie. Een belangrijke reden was dat hij zich ergerde aan het intellectualisme van filosofen die vanuit het verre Parijs oordeelden over dit land zonder zich er in verdiept te hebben. Een sociologische analyse van Algerije zou dit typisch filosofische tekort ondervangen. Het eerste boek van Bourdieu – *Sociologie de l'Algérie* (1958) is een grondige analyse van de economie, de geschiedenis en het sociaal-culturele leven in Algerije.

Hoewel Bourdieu het sociologische pad opging, verloochende hij zijn filosofische achtergrond niet. Dit blijkt vooral uit zijn kritiek op de grondslagen van de sociologie. Zo richtte hij zijn pijlen vooral op het dichotome denken dat de sociologie parten speelt. Daarbij moet gedacht worden aan tegenstellingen als subjecti-

visme versus objectivisme, theorie versus empirie, individu versus maatschappij, micro versus macro, handeling versus structuur, voluntarisme versus determinisme en betrokkenheid versus distantie. In *Le sens pratique* (1980) merkt Bourdieu op dat de tegenstelling tussen subjectivisme en objectivisme de meest ingrijpende en kwalijke is. Hierbij gaat het om twee verschillende manieren om het object van onderzoek te benaderen. Het objectivisme slaat geen acht op het binnenperspectief van de onderzochte actoren, en heeft alleen oog voor de maatschappelijke structuren die hun handelen bepalen. Tot het objectivisme rekent Bourdieu het structuralisme van Claude Lévi-Strauss, het functionalisme van Talcott Parsons en het marxisme van Louis Althusser. Het subjectivisme heeft wel aandacht voor de wijze waarop actoren de wereld om hen heen waarnemen, hoe zij zich voelen en wat hun intenties zijn. Maar het subjectivisme verontachtzaamt het buitenperspectief, onderzoekt niet of nauwelijks de structuren die het handelen van actoren achter hun rug om bepalen. Voorbeelden van het subjectivisme zijn de etnomethodologie van Harold Garfinkel, het symbolisch interactionisme van Erving Goffman en de fenomenologische sociologie van Peter L. Berger en Thomas Luckmann.

Bourdieu stelt zich van meet af aan tot doel de tegenstelling tussen het subjectivisme en objectivisme te overbruggen. Daartoe introduceert hij onder meer de begrippen *habitus* en *veld*. De *habitus* is een specifieke manier van waarnemen, denken en handelen die actoren zich door middel van ervaring en scholing toeëigenen. In zekere zin is de *habitus* de in het lichaam verankerde dispositie van een actor. Een *veld* is een sociale ruimte in de samenleving waarbinnen actoren een positie innemen en gebonden zijn aan bepaalde spelregels. In de meeste samenlevingen hebben zich relatief autonome velden uitgekristalliseerd, zoals de economie, de kunst, de politiek, de wetenschap, etc. Door via het begrippenpaar *habitus* en *veld* tegelijkertijd acht te slaan op de dispositie en positie van actoren, hoopt Bourdieu de dichotomie van subjectivisme en objectivisme achter zich te laten.

Sociologen moeten volgens Bourdieu niet alleen de *habitus* van anderen onderzoeken, maar ook die van zichzelf. Tevens dienen zij het wetenschappelijke veld aan een onderzoek te onderwerpen. Dit betekent dat Bourdieu een reflexieve sociologie voorstaat die met dezelfde blik waarmee ze naar derden kijkt, naar zichzelf kijkt. Wat is de sociale infrastructuur van het sociologisch onderzoek? Welk belang gaat schuil achter de voorliefde van wetenschappers voor een bepaald onderzoeksobject? Wat bindt wetenschappers aan hun onderzoeksobject? Door dit soort vragen te stellen ontleent de reflexieve sociologie wetenschappers de *illusio* dat zij belangeloos naar de waarheid streven en alleen objectieve kennis voortbrengen. In feite is het wetenschappers erom

te doen een positie binnen het wetenschappelijke veld te veroveren die ze prestige en definitiemacht geeft.

Kapitaal en klasse

Het intellectualisme kan men volgens Bourdieu alleen het hoofd bieden door empirisch onderzoek te doen. Hij deed zelf empirisch onderzoek naar diverse velden, zoals het hoger onderwijs (*Homo Academicus* (1984)), de kunst (*Les règles de l'art* (1992)), de media (*Sur la télévision* (1996)) en de economie (*Les Structures sociale de l'économie* (2000)). Zelfs nadat hij in 1981 lid werd van het prestigieuze Collège de France, bleef hij empirisch onderzoek doen. Hiermee onderscheidt hij zich van sociologen die, eenmaal professor of UHD, ophouden met veldwerk en alleen nog maar commentaar geven op artikelen en boeken die zij hebben gelezen.

Bourdieu is ervan overtuigd dat goed empirisch onderzoek berust op een theorie waarmee sociale verschijnselen verklaard en geduid kunnen worden. Met het oog daarop heeft hij de sociologische gereedschapskist verrijkt met allerlei nieuwe begrippen. De begrippen *habitus* en *veld* zijn al genoemd. Andere begrippen zijn economisch, cultureel, sociaal en symbolisch kapitaal. Het *economische kapitaal* heeft betrekking op materiële hulpbronnen als

geld, onroerend goed en het bezit van productiemiddelen. Het *culturele kapitaal* komt in drie gedaanten voor. In een belichaamde staat heeft cultureel kapitaal betrekking op de kennis en vaardigheden die iemand zich via onderwijs en ervaring eigen maakt. In een geobjectiveerde staat bestaat cultureel kapitaal uit cultuurobjecten als boeken, instrumenten, kunstwerken, etc. In een geïnstitutionaliseerde staat verwijst cultureel kapitaal naar diploma's en titels. Het *sociale kapitaal* heeft betrekking op de deelname aan netwerken van actoren die elkaar kennen en erkennen. Het *symbolische kapitaal* verwijst naar het krediet dat iemand heeft op grond van zijn maatschappelijke erkenning. Hierbij kan worden gedacht aan iemand als Noam Chomsky die zijn prestige als wetenschapper tegenwoordig inzet wanneer hij als intellectueel in de openbaarheid treedt.

Op grond van het onderscheid tussen de diverse kapitaalsoorten is Bourdieu in staat de sociologische theorievorming over klassen nieuw leven in te blazen. Hij distantieert zich van (marxistische) theorieën die ervan uitgaan dat de positie die iemand binnen het economische veld inneemt het criterium is voor het vaststellen van iemands klassenpositie. Voor het bepalen daarvan zijn volgens hem vier zaken van belang. In de eerste plaats het kapitaalvolume, dat wil zeggen de omvang van het economisch, cultureel, sociaal en symbolisch kapitaal waarover iemand beschikt. In de tweede plaats de kapitaalstructuur, dat wil zeggen de relatieve verhouding tussen de kapitaalsoorten. Hierbij gaat het om de vraag of iemand overwegend cultureel of economisch kapitaal bezit. In de derde plaats de wijze waarop het kapitaalvolume en de kapitaalstructuur door de tijd heen veranderen. De focus is in dit geval de loopbaan van iemand en de opkomst en neergang van een klasse. In de vierde plaats is de levensstijl constitutief voor de klasse waartoe iemand behoort. In zijn meesterwerk *La Distinction* (1979) toont Bourdieu hoe vruchtbaar zijn gereedschapskist is voor het empirisch onderzoek. Hij laat zien dat tussen verschillende klassen nog steeds een grote kloof bestaat. Dit komt tot uitdrukking in de smaak die actoren met hun *habitus* tot uitdrukking brengen. Hun voorkeuren wat betreft eten, muziek, literatuur, sport en kleding bepalen tot welke klasse zij worden gerekend. Verschillen in smaak doen ertoe, omdat zij bepalen tot welke groep iemand behoort. Wie van mening is dat een Opel Vectra een mooie auto is en daarnaast niet weet in welke roman Charles Swann figureert en nog nooit naar de opera 'Moses und Aron' heeft geluisterd, heeft in sommige kringen niets verloren, aldus Bourdieu. Juist omdat hij in *La Distinction* op een vernuftige wijze een brug weet te slaan tussen theorie en empirie, rekent de 'International Sociological Association' dit boek terecht tot de tien belangrijkste sociologische werken van de twintigste eeuw.

Monter à Paris

De aandacht die Bourdieu aan klassenverschillen schenkt, komt niet uit de lucht vallen. Hij heeft aan den lijve ondervonden wat ze betekenen. Omdat hij uit een ander nest kwam dan het merendeel van zijn medestudenten en collega's, heeft hij altijd het gevoel gehad er niet bij te horen. In hun ogen was Bourdieu als provinciaal (die zijn dialect, *gascon*, nog niet helemaal had afgelegd) een vreemdeling. Hij werd in 1930 in Denguin (Pyreneeën)

geboren, als zoon van een postbode. Het beschermde platelandsmilieu waar hij opgroeide, stond in schril contrast met het elitaire milieu dat hij in Parijs aan de École Normale Supérieure leerde kennen. In een interview met de New York Times zei hij: 'A lot of what I've done has been in reaction to the École Normale.' Voor iemand uit de provincie is Parijs een hoge berg die moet worden beklommen. 'Monter à Paris' is de Franse uitdrukking voor de moeizame weg die iemand moet bewandelen om het in de hoofdstad te maken. Hoewel Bourdieu als briljant student en onderzoeker in een razend tempo de top bereikte en in 1993 de hoogste wetenschappelijke onderscheiding kreeg die een wetenschapper in Frankrijk ten deel kan vallen (de 'Médaille d'or Centre National de Recherche Scientifique') bleef hij onder de mandarijnen van Parijs een vreemdeling.

In plaats van te koketteren met zijn afkomst, heeft hij de sensibiliteit die hij als vreemdeling ontwikkelde, omgezet in extra aandacht voor de mensen in de marge van de samenleving. *La Misère du monde* (1993) is daarvoor exemplarisch. In dit boek (een samenwerkingsverband) presenteert Bourdieu uitvoerige interviews met mensen die zich grotendeels langs de onderkant van de Franse samenleving bewegen. Wie de interviews leest, wordt geconfronteerd met allerlei sociale wantoestanden. Terwijl in veel sociologisch onderzoek het levensverhaal schuilgaat achter de cijfers, krijgt het in *La Misère du monde* de plaats die het verdient. De respectvolle manier waarop Bourdieu cum suis de geïnterviewde hebben benaderd, is voorbeeldig. Bourdieu's mededogen met de kwetsuren die mensen gedurende hun leven oplopen, verklaart zijn visie op de socioloog als intellectueel.

In mei 2001 hield Bourdieu tijdens een conferentie in Athene zijn laatste lezing onder de titel 'Voor een geëngageerde wetenschap'. Hij pleitte voor meer maatschappelijk engagement van wetenschappers. Het is de verantwoor-

delijkheid van sociologen om niet alleen sociale wantoestanden te beschrijven en te verklaren, maar ook om er iets aan te doen. Omdat sociologen op grond van hun wetenschappelijke kennis in staat zijn de negatieve sociale gevolgen van de neo-liberale politiek te doorzien, hebben ze de plicht om aan de bel te trekken. Bourdieu verklaart ook waarom sociologen en andere wetenschappers zich doorgaans niet engageren voor nijpende maatschappelijke vraagstukken. Zijns inziens spookt de dichotomie van *scholarship* en *commitment* in hun hoofd. Het onderscheid tussen degenen die op basis van theorieën en methoden wetenschappelijk onderzoek verrichten en degenen die zich engageren door hun kennis in de openbaarheid in te zetten voor de strijd tegen de een of andere sociale wantoestand, is volgens hem kunstmatig. Hij pleit voor *scholarship with commitment*. Juist door volgens de strenge regels van de wetenschap te werken kan men kennis produceren die bruikbaar is voor het aan de kaak stellen en oplossen van maatschappelijke vraagstukken. Goed engagement berust op wetenschappelijke kennis. Bourdieu keert zich daarom tegen *commitment without scholarship*. Zo polemiseerde hij in *Sur la télévision* (1996) tegen media-intellectuelen als Alain Finkielkraut en Bernard-Henri Lévy die zonder kennis van zaken zich overal tegenaan bemoeien. Het medium televisie dwingt hen om voortdurend geestelijk *fast food* te produceren, hapklare intellectuele brokjes die voor iedereen te versmaden zijn.

Bourdieu heeft zijn visie op de socioloog als intellectueel ook handen en voeten gegeven. Zo zette hij zich in voor het verbeteren van de voorwaarden om als intellectueel actief te kunnen zijn. In 1989 richtte hij het tijdschrift *Liber. Revue européenne des livres* op, dat als platform voor Europese intellectuelen moest dienen. Eerder stond hij aan de wieg van het befaamde tijdschrift *Actes de la recherche en sciences sociales*. In 1993 was hij één van de initiatiefnemers van het in Straatsburg in het leven geroepen parlement van schrijvers. Dit moest een institutioneel kader bieden voor een 'internationale van intellectuelen' die opkomt voor de belangen van schrijvers. Verder nam hij in 1996 het initiatief voor de succesvolle boekenreeks *Raison d'agir*.

De laatste jaren van zijn leven kreeg Bourdieu veel aandacht in de media door te ageren tegen het neo-liberalisme en degenen die het met abstracte economische modellen legitimeren. Zo trok hij fel van leer tegen de neo-liberale troika 'Blair-Jospin-Schröder, omdat zij de sociaal-democratie te grabbel gooien. In 1995 zei hij in de Gare du Lyon tegen stakende arbeiders dat zij de Europese verzorgingsstaat moeten verdedigen, omdat het een verworvenheid van de beschaving is. Bourdieu vond dat de Europese verzorgingsstaat net zo'n belangrijke verworvenheid is als het werk van Kant, Beethoven, Pascal en Mozart. Volgens hem werd de verzorgingsstaat bedreigd door de uitwassen van het neo-liberalisme. Daarom sympathiseerde hij met organisaties die strijden voor een alternatieve globalisering.

Samen met Bernard Cassen behoorde hij tot de medeoprichters van *Attac* en ondersteunde hij de *Confédération Paysanne* van de Franse boerenleider José Bové. Bourdieu was van mening dat het nog niet te laat is om de gevolgen van de neo-liberale politiek te onderzoeken en te kritiseren, maar ook niet te vroeg.

Belangrijke werken van Bourdieu:

Sociologie de l'Algérie (1958, herziene versie in 1961)

Travail et travailleurs en Algérie (1963)

L'Amour de l'art (1966)

Le Métier de sociologue (1968)

Théorie de la pratique (1972)

La Distinction. Critique sociale du Jugement (1979)

Le sens pratique (1980)

Homo Academicus (1984)

La Noblesse d'Etat (1989)

Les règles de l'art (1992)

La Misère du monde (1993)

Sur la télévision (1996)

La Domination masculine (1998)

Structures sociale de l'économie (2000)

Nederlandse vertalingen van het werk van Bourdieu:

Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip (1989)

De regels van de kunst. Wording en structuur van het literaire veld (1994)

Over televisie (1998)

Bourdieu in Nederland

De receptie van het werk van Bourdieu in Nederland komt vanaf de tweede helft van de jaren tachtig pas goed op gang. Opmerkelijk is dat de twee met elkaar rivaliserende scholen in de Nederlandse sociologie, de Amsterdamse School en de Verklarende Sociologie, zich door diens werk laten inspireren. De Amsterdamse School rondom Johan Goudsblom is druk in de weer geweest om een brug te slaan tussen Norbert Elias en Bourdieu. Zo beschouwt Abram de Swaan in zijn essay 'Kwaliteit is Klasse' Bourdieu's *La Distinction* als de voortzetting van Elias' civilisatietheorie met andere middelen. De Verklarende Sociologie rondom Sigi Lindenberg en Reinhard Wippler maakt vooral gebruik van Bourdieu's begrip cultureel kapitaal. Paul de Graaf, bijvoorbeeld, onderzocht de relatie tussen het bezit van cultureel kapitaal en diverse schoolloopbanen, en Harry Ganzeboom mobiliseerde het begrip voor zijn onderzoek naar levensstijlen. Er is ook nog een stel Nederlandse sociologen dat aandacht heeft voor de reflexieve kant van Bourdieu's werk. Zo maken Johan Heilbron, Benjo Maso en Dick Pels zich sterk voor een sociologie van de sociologie.

Nederlandse sociologen hebben zich weliswaar laten inspireren door Bourdieu, maar wijken in twee opzichten sterk van hem af. Ten eerste is er geen enkele Nederlandse socioloog die regulier sociologisch onderzoek verenigt met een sociologie van de sociologie. Veeleer is er sprake van een intellectuele arbeidsdeling. Enerzijds gebruiken leden van de Amsterdamse School en de Verklarende Sociologie enkele begrippen van Bourdieu om een stap verder te komen in hun regulier sociologisch onderzoek. Anderzijds zijn Maso en Pels vrijwel uitsluitend geïnteresseerd in wat Bourdieu zegt over de reflexieve sociologie. Ten tweede is er in Nederland nauwelijks een socioloog te vinden die zijn *scholarship* verbindt met *commitment*, althans zoals Bourdieu dat voor ogen staat. Het engagement van Nederlandse sociologen beperkt zich tot het schrijven van een column of een WRR-rapport en deelname aan expertmeetings van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkelingen. Voor de doorsnee socioloog betekent commitment dat hij aanschurkt tegen het beleid. Daarentegen betekent het voor Bourdieu dat men een *franc-tireur* is die zijn expertise inzet voor het opheffen van toestanden waarin mensen geknechte en verachte wezens zijn. Het is natuurlijk de vraag of de verschillen tussen het gros van de Nederlandse sociologen en Bourdieu betreurenswaardig zijn. Is het niet veeleisend om van een socioloog te verlangen dat hij, naast zijn reguliere onderzoek, ook nog eens met dezelfde ogen waarmee hij naar derden kijkt, naar zichzelf kijkt? Wordt niet teveel van een socioloog verlangd wanneer tevens van hem wordt geëist dat hij een intellectuele rol vervult? Voor Bourdieu was het in elk geval niet teveel. Dat maakt hem tot een uniek socioloog.

Dr. R. Gabriëls is verbonden aan de Capaciteitsgroep Wijsbegeerte van de Faculteit der Cultuurwetenschappen, Universiteit Maastricht

Benoemingen

NWO - Prof. dr. Peter Nijkamp wordt per 1 juni 2002 voorzitter van het algemeen bestuur van NWO (Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek). Nijkamp is nu hoofd van de afdeling Ruimtelijke economie aan de Faculteit der Economische Wetenschappen en Bedrijfskunde van de VU; na zijn benoeming tot NWO-voorzitter blijft hij in deeltijd als hoogleraar Ruimtelijke Economie verbonden aan deze faculteit.

foto Cynthia van Elk

KUB - Mr. dr. P.J.J. (Paul) Zoontjens, bijzonder hoogleraar Onderwijsrecht, Faculteit der Rechtsgeleerdheid. Prof. dr. Theo Nijman en prof. dr. Lans Bovenberg, resp. vice-decaan onderzoek en wetenschappelijk directeur CentER (Center for Economic Research) aan de economische faculteit. Nijman heeft met ingang van april zitting genomen in het Management Team van de faculteit. Hij gaat tevens functioneren als voorzitter van het management team van CentER. Bovenberg wordt per 1 mei verantwoordelijk voor de onderzoeksprogramma's, de organisatie van seminars en bezoekersprogramma, onderzoeksvernieuwing en fondswerving.

KUN - Dr. J.L.H. (Jo) Bardoel, bijzonder hoogleraar 'Mediabeleid, in het bijzonder de vormgeving daarvan in de praktijk'. De bijzondere leerstoel is ingesteld door SNUF, de Stichting Nijmeegs Universiteitsfonds. Prof. J.M.M. (José) Bloemer, hoogleraar 'Bedrijfskunde, in het bijzonder Marktanalyse en Relatiemanagement'.

RUG - Dr. Sietske Waslander, hoogleraar Sociologie, in het bijzonder beleid en de sociologische praktijk, bij de Faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociologische Wetenschappen. Naast haar aanstelling als hoogleraar blijft zij werkzaam als senior adviseur bij de onderwijsadviesgroep van Twynstra Gudde Management Consultants in Amersfoort. Waslander gaat onder meer de nieuwe vrije studierichting 'Social Consultancy' vormgeven en een bijbehorend onderzoeksprogramma ontwikkelen. Een interview met haar is te vinden in *Facta* 2001-5. Dr. B.F. (Bieuwe) van der Meulen, bijzonder hoogleraar Orthopedagogiek, met betrekking tot de opvoeding van het (zeer) jonge gehandicapte kind, in het bijzonder de opvoeding van het chronisch zieke kind in de Faculteit PPSW. De leerstoel is ingesteld door de Stichting Nationaal Fonds 'Het gehandicapte kind'. Dr. Henk te Velde, hoogleraar in de Politieke Cultuur van de Westerse Wereld in de Moderne Tijd. In april is bij uitgeverij Wereldbibliotheek zijn boek *Stijlen van leiderschap: Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* verschenen. Dr. Wil Verhoeven, bijzonder hoogleraar American Studies, Faculteit der Letteren. De leerstoel is ingesteld door het Roosevelt Study Center.

UvA - Dr. P. (Paola) Marrati, hoogleraar Filosofie van Kunst en Cultuur aan de Faculteit der Geesteswetenschappen. Prof. dr. M.J. Wintle, per 1 juli 2002 hoogleraar Moderne Europese geschiedenis aan de Faculteit der Geesteswetenschappen. Dr. T.D. (Terry) Gill, part-time hoogleraar Militair recht, Faculteit der Rechtsgeleerdheid. **UvH** - Dr. W. (Wiel) Veugelers, bijzonder hoogleraar educatie. De leeropdracht is 'educatie vanuit een humanistisch perspectief, in het bijzonder humanistisch vormingsonderwijs'.

VU - Dr. ir. J.W.M. (Han) Gerrits, bijzonder hoogleraar Technologie en innovatie bij de Faculteit der Economische Wetenschappen en Bedrijfskunde. Dr. S.C.A. (Steeff) Peters, hoogleraar ICT strategie en innovatie bij financiële instellingen, Faculteit der Economische Wetenschappen en Bedrijfskunde. Mr. dr. F.W. (Frans Willem) Winkel, bijzonder hoogleraar Victimologie, Faculteit der psychologie en Pedagogiek, vanwege de Stichting Achmea Slachtoffer en Samenleving.

Andries Hoogerwerf

Wij en zij

In zijn toneelstuk *Huis Clos* (Met gesloten deuren) roept Sartre het beeld op van drie mensen in een kamer, die de hel blijkt te zijn. Hun helse kwelling bestaat uit hun verplichte samenzijn. 'De hel, dat zijn de anderen', zegt een van hen.

De andere mens kan nieuwsgierigheid, bewondering en sympathie opwekken, maar ook angst, afkeer en haat.

In de westerse cultuur strijden, vanaf de gifbeker van Socrates en de christenvervolgingen van Nero, steeds tolerante en intolerante bewegingen om de voorrang. In de late Middeleeuwen komen vervolgingen van ketters en heksen op. Maar er is ook een figuur als de Duitse bisschop en filosoof Cusanus, die een theorie van het niet-weten formuleert. Volgens hem zijn alle zienswijzen ontoereikend, maar ieder mens heeft recht op een eigen zienswijze.

De Renaissance en de Reformatie hebben tot op zekere hoogte tolerantie bevorderd. Maar John Locke meent in de zeventiende eeuw nog dat katholieken en atheïsten de veiligheid van de staat en de samenleving in gevaar brengen. De Verlichting brengt het pleidooi van Voltaire voor tolerantie. Maar Rousseau vindt nog dat atheïsten mogen worden verbannen. Het negentiende-eeuwse sociale liberalisme van John Stuart Mill breidt de verdraagzaamheid uit naar excentrieke opvattingen en gedragswijzen. In de twintigste eeuw neemt de verdraagzaamheid op verscheidene gebieden toe, maar er is ook de extreme intolerantie van het nationaal-socialisme, het sovjetcommunisme en het voormalige Joegoslavië.

Verdraagzaamheid beweegt zich in het spanningsveld van eenheid en verscheidenheid. Een streven naar de eenheid van een homogene samenleving kan op intolerantie en totalitarisme uitlopen. Een eenzijdig accent op verscheidenheid kan in onverschilligheid en sociale ontbinding ontaarden. De juiste weg is te zoeken wat mensen verbindt en te respecteren wat hen van elkaar onderscheidt. Integratie met behoud van eigen identiteit is geen slechte formule.

De multiculturele samenleving, in de zin van een maatschappij met verschillende

subculturen, is ook in Nederland onmiskenbaar een feit. Als we kijken naar de nationale herkomst, sociaal-economische lagen, religies, streekculturen en levensstijlen is Nederland trouwens altijd al multicultureel geweest.

Door de migratiegolven in de tweede helft van de twintigste eeuw zijn alle westerse landen etnisch meer pluraal dan enkele decennia geleden. Met dit pluralisme moeten zij leren leven. Voorzover zich daarbij problemen voordoen, kan men de richting van de oplossing zoeken in de metaforen van Etzioni: smeltkroes, regenboog of mozaïek. Maar in de weerbarstige praktijk zal men per geval verschillende strategieën moeten volgen om tot een evenwicht van eenheid en verscheidenheid te komen. Daarbij moet het respect voor wat afwijkt worden begrensd door de wet en in het bijzonder door de mensenrechten.

Spanningen tussen bevolkingsgroepen zijn er altijd geweest. Nieuwkomers waren ook in het verleden vaak het mikpunt van vijandigheid. Maar in die vijandigheid bestaan gradaties. De principiële vijand van het pluralisme is een vijand van vrijheid en gelijkheid. Nationalistische pogingen om een homogene samenleving te

scheppen, hebben in Europa tot etnische 'zuiveringen' en volkerenmoord geleid.

Fortuyn roept dat Nederland vol is en dat er, als het van hem afhangt, geen islamiet meer binnenkomt. Daarmee past hij in de eeuwenoude intolerante beweging die binnen de westerse cultuur vaak in geweld is geëindigd.

Eén van de wortels van intolerantie is dat de ontmoeting met andersdenken een gevoel van onzekerheid over de eigen cultuur oproept. Een minderheid die anders is, plaatst vraagtekens bij overtuigingen van de meerderheid. De opgeroepen onzekerheid kan vooral bij dogmatisch denkende mensen tot een ondraaglijke frustratie en een extreme agressie leiden.

Wij leven in een onzekere wereld, maar zeker is dat wij hoe dan ook steeds samen met anderen zullen zijn. Dit als een hel opvatten, kan het begin van een andere hel zijn.

Problematische programmering

Jan de Wolf, Universiteit Utrecht

Ik had gehoopt dit jaar in de open competitie van het NWO-gebied Maatschappij- en Gedragwetenschappen een voorstel te kunnen indienen voor een promotieonderzoek van een getalenteerde onderzoeker die onlangs afgestudeerd was. Met enige verbazing moest ik echter in een brief die het gebiedsbestuur in december verzond, lezen dat deze ronde dit jaar niet door zou gaan. De reden was dat het beschikbare geld geheel gereserveerd zou worden voor thema's met een gebiedsoverschrijdend karakter. De keuze was gevallen op twee thema's, *Bestuur in Beweging* en *Voorbij het Rationele Model: Evolutionaire Verklaringen van Gedrag en Sociaal-Economische Instituten*.

Het tweede thema interesseerde mij als antropoloog met wetenschapshistorische belangstelling. Evolutionaire verklaringen stonden in de negentiende eeuw weliswaar aan het begin van de wetenschappelijke beoefening van onze discipline, maar werden resoluut buiten spel gezet toen antropologen met empirisch onderzoek begonnen in de twintigste eeuw. Halverwege de vorige eeuw is de belangstelling ervoor nog een keer opgeleefd in de Verenigde Staten, maar zelfs daar zijn tegenwoordig nog maar weinig cultureel antropologen die er zich in hun onderzoek serieus mee bezig houden. Maar misschien had ik de laatste jaren wel belangrijke ontwikkelingen gemist; de steeds verder opgeschroefde eisen die aan ons eigen publiceren worden opgelegd maken het steeds minder eenvoudig om ook buiten je eigen specialisatie bij te blijven. Dat rationele modellen hun tijd gehad hadden, kon ik makkelijker begrijpen. Zelf had ik immers in de jaren tachtig een bescheiden bijdrage geleverd aan een poging om het relativismedebaat, zoals dat in Engeland toen al jaren gevoerd was, ook in Nederland aan de orde te stellen (Raven et al 1992).

Nieuwsgierig geworden heb ik toen bij NWO de achtergrondstudie aangevraagd en kreeg per omgaande een fraai uitgevoerd boekje thuis gestuurd. Waarom NWO wel geld over heeft voor professionele grafische vormgeving en omslagen in meerkleurendruk, maar geen digitale versie via internet kan versturen is een van de vele kleine raadsels waarmee deze organisatie buitenstaanders telkens weer confronteert. Ik wil hier nu aan voorbijgaan om een veel serieuzer probleem aan de orde te stellen naar aanleiding van deze brochure. Waarom heeft het gebiedsbestuur door deze studie in opdracht te geven en vervolgens te accepteren als richtsnoer voor toekomstig beleid de plank zo faliekant misgeslagen?

Wat is er namelijk aan de hand? In het kort komt het hierop neer dat de pretenties van de sociobiologie, waarvan de aanhangers in de jaren zeventig meenden de studie van menselijk gedrag te kunnen revolutioneren, in deze studie klakkeloos worden overgenomen met voorbijgaan aan alle kritiek die toen gegeven is en de discussies die toen gevoerd zijn. De sociobiologie wordt gepresenteerd als een adequate weergave van waar het bij genetische evolutie om zou gaan. Dit model moet vervolgens als metafoor dienst doen zodat binnen sociale systemen bij de bestudering van processen 'creatie en selectie van variatie, ongeacht van wat' centraal gesteld wordt (Berg en Fetchenhauer 2001: 7). Dit zou een betere benadering zijn dan het gebruik van 'het rationele model' dat 'veronderstelt dat mensen hun verwacht nut maximaliseren (ibid.: 7)'. Het ontgaat de schrijvers dat de kern van het sociobiologische model inhoudt dat individuen

hun nut, opgevat als het reproductieve succes van de eigen genen, wel degelijk geacht worden te maximaliseren! Het is werkelijke frappant hoe Marshall Sahlins gelijk krijgt met zijn stelling dat de biologische metaforen die aantrekkelijk blijken te zijn om menselijk gedrag te analyseren en te verklaren op hun beurt gebaseerd zijn op de heersende ideologie van *possessive individualism* (1976: 71-107). Blijkbaar is NWO niet in staat geweest de uiterste zorgvuldigheid waarmee aanvragen voor subsidie beoordeeld worden ook toe te passen op de eigen beleidsvoornemens. Een reden zou kunnen zijn dat binnen het gebied MAGW een relatief kleine discipline zoals antropologie onvoldoende gehoor kan vinden. Dit zou een gevolg kunnen zijn van het proces van centralisering van NWO van de laatste jaren. Dit ging gepaard met het fuseren van stichtingen en het opheffen van werkgemeenschappen die een veelheid aan specialisaties vertegenwoordigden. Een andere mogelijke reden, die met hetzelfde proces te maken heeft, is de idee dat wetenschappen die in een NWO-gebied samengebracht zijn ook gemeenschappelijke, voor alle disciplines relevante thema's tot ontwikkeling moeten brengen, die ook nog eens aansluiting moeten vinden bij wat er in andere NWO-gebieden op de agenda is gezet. Het gaat dan niet meer om de wetenschappelijke relevantie, maar om het identificeren van overkoepelende ideeën, voor de keuze waarvan vervolgens een legitimerende notitie geschreven moet worden. Als deze laatste veronderstelling juist is, dan zouden ook in andere disciplines bezwaren kunnen bestaan tegen de richting die MAGW met dit thema meent te moeten inslaan. Een zeer recente overzichtspublicatie geeft voldoende aanleiding om te denken dat dit bij de psychologen inderdaad het geval zou kunnen zijn (Caporael 2001).

Vanuit NWO wordt het bovengenoemde proces gestuurd door budgettaire maatregelen. In concreto betekent dat voor MAGW dat er in 2002 geen ronde voor de open competitie afzonderlijke projecten en programma's zal plaatsvinden, en in de toekomst uitsluitend in sterk afgeslankte vorm. Het is niet zonder ironie dat door de keuze voor de evolutieleer creatie van variatie drastisch verminderd wordt en dat van selectie nauwelijks meer sprake kan zijn.

Literatuurverwijzingen

- Jeroen van den Bergh en Detlef Fetchenhauer - *Voorbij het rationele model: evolutionaire verklaringen van gedrag en sociaal-economische instituten*. - Den Haag : MAGW, 2001
 Diederick Raven, Lietke van Vucht Tjissen and Jan de Wolf - *Cognitive Relativism and Social Science*. - New Brunswick ; London : Transaction Publishers, 1992
 Marshall Sahlins - *The Use and Abuse of Biology : An Anthropological Critique of Sociobiology*. - London : Tavistock Publishers, 1976
 Linnda R. Caporael - *Evolutionary Psychology : Toward a Unifying Theory and a Hybrid Science*. - In: *Annual Review of Psychology* 52 (2001) p. 607-28

Welke rol moeten wetenschap en onderzoek in de toekomstige maatschappij spelen? De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen organiseerde, ter gelegenheid van haar 250-jarige bestaan, een prijsvraag over dit onderwerp. De prijswinnaars (James McAllister, Johan van Benthem, Arie Rip en Herman Philipse) zetten hun ideeën uiteen tijdens het Wetenschapsvernieuwingsdebat op 16 februari.

Wetenschappen in de 21e eeuw

Peter Tindemans

In de Volkskant van 23 maart raakt de schrijfster Marjolein Februari maar niet uitgepraat over haar vernietigende aanval op Vincent Icke, die op was gekomen voor het bestaan van feiten. 'Als er nou één fenomeen bewijst dat de werkelijkheid historisch en cultureel is bepaald, dan is het wel de afspraak dat we in Nederland aan de rechterkant van de weg rijden.' De aanleiding was het overlijden van de Duitse filosoof Gadamer, in wiens duistere slagschaduw ze kennelijk graag vertoeft. Dat wij in Nederland rechts rijden, is een feit; dat ze in Engeland aan de andere kant van de weg rijden, is ook een feit. Beide zijn even waar, namelijk echt waar, ook al berusten ze op een afspraak waaraan, zoals Icke terecht zegt, ook filosofen zich maar al te graag houden. Dat de aarde om de zon draait, is ook een feit, al berust dat niet op een afspraak.

Op dit niveau wordt er in Nederland nog veel gediscussieerd over waarheid, objectiviteit en wetenschap, waarbij 'alles is relatief' het enige is dat veel mensen (denken) te weten van de natuurwetenschap. Vervolgens passen zij in de beste Nederlandse gedoogetraditie dat adagium op alles toe.

Het kan ook anders. De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, wier late ontstaan - in 1752 - de moeilijke omgang van de Republiek van handelaren, kooplieden en dominees met wetenschap illustreerde, zoals Herman Philipse in zijn essay aangaf, heeft ter gelegenheid van haar 250-jarig bestaan een wetenschappelijke prijsvraag uitgeschreven. Gevraagd was om wetenschappelijke verhandelingen over hoe wetenschap er in de 21e eeuw uit zal zien. Zullen we nog steeds de aloude

indeling kennen van natuurwetenschappen versus sociale en geesteswetenschappen? Zijn er in nieuwe ontluikende disciplines andere elementen te bespeuren als mogelijke inspiratiebron voor wetenschappelijke activiteiten dan diegene die traditioneel het beeld van wetenschap bepaalden?

Bont

Uiteindelijk werden vier essays bekroond, en op 16 februari presenteerden James McAllister (filosofie, Leiden), Johan van Benthem (logica, Amsterdam en Berkeley), Arie Rip (wetenschapsfilosofie, Twente) en Herman Philipse (filosofie, Leiden) in het Haarlemse huis van de Hollandsche Maatschappij hun vertogen. Ze werden elk van commentaar voorzien door achtereenvolgens Diedel Kornet (wis- en natuurkunde, Leiden), Keith Devlin (taal en informatie, Stanford), Aant Elzinga (ideeëngeschiedenis en wetenschapstheorie, Göteborg en Zürich) en Paul Schnabel (sociologie, Utrecht en Sociaal-Cultureel Planbureau)¹.

De Hollandsche Maatschappij is minder bekend dan de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, maar wel ouder, en had geen (vreemd) koninklijk ingrijpen nodig om opgericht te worden. De 'Koninklijke' is zelfs een tegenzet geweest van Lodewijk Napoleon tegen de 'Hollandsche'. Haar structuur weerspiegelt de republiek: de directeuren vormen een bont, maar niet onrepresentatief palet van Nederlandse ondernemingen en - wat minder dan vroeger - adel; de geleerden zijn (slechts) lid. Dat wil overigens niet zeggen dat de Maatschappij sponsor is van het Republikeins Genootschap.

Prijswinnaars en commentatoren vertegenwoordigden heel wat verschillende invalshoeken. McAllister bijvoorbeeld analyseerde het ontstaan en het historische verloop van de empirische en theoretische, op 'wetten' gerichte natuurwetenschappelijke benadering enerzijds, en anderzijds meer interpretatieve benaderingen die in de geschiedwetenschap, de maatschappij- en gedragswetenschappen en de geesteswetenschappen in het algemeen zijn opgekomen. Zijn conclusie is dat wetenschappelijke vooruitgang in alle vakgebieden zal afhangen van de mate waarin de beoefenaars ervan erin zullen slagen al die verschillende gereedschappen te gebruiken, zodat uiteindelijk het onderscheid tussen de klassieke wetenschappelijke domeinen zal vervagen. Dat vonden velen, waaronder Elzinga en Kornet, wel wat erg ver gaan. De objecten van onderzoek laten zich nu eenmaal niet op dezelfde manier vangen in bijvoorbeeld wetten. En het is niet goed in te zien hoe historisch gebonden interpretatie veel zal bijdragen aan het ontrafelen van de functie van onderdelen van het menselijke genoom.

Herkenning

Rip maakte het zich in zoverre gemakkelijker dat hij zich beperkte tot de natuurwetenschappen. Maar zijn stelling is dat wat velen zijn gaan beschouwen als het enige model voor het beoefenen van wetenschap -onthecht, niet aan groepsnormen gebonden waarheidszoeken, experiment en theorie, het laboratoriumstadium als opvolger en vervanger van traditionele, op overlevering en praktijkervaring

gebaseerde kennis, en vervolgens van het systematisch verzamelen en beschrijven- sterk gebonden is aan de manier waarop onze westerse samenleving zich heeft ontwikkeld. Zijn vergelijking tussen Maori-wetenschap (wetenschap voor, door en over Maori's die ook voor hun eigen beoordeling zorgen) en deeltjesfysica (die zijn eigen clanvorming heeft) riep meer herkenning op dan sommigen verwacht zouden hebben. Maar niet alleen de interne organisatie van het wetenschapsbedrijf verdient kritische aandacht. De vraagstukken waar wetenschappelijk onderzoek nu op wordt toegepast, zoals het klimaatonderzoek, zijn te ingewikkeld voor alleen laboratoriumonderzoek. De vergaande mate waarin we in allerlei maatschappelijke processen wetenschap gebruiken om ons gelijk te halen en om standpunten een schijn van objectiviteit mee te geven, laat van de hoop rustig en onthecht verder te kunnen gaan met de vertrouwde manier van wetenschap slechts illusies over.

De informatie -en cognitiewetenschappen zijn een voorbeeld bij uitstek van een gebied dat niet meer past in de indeling van natuurwetenschappen en geestes- en sociale wetenschappen. Psychologie, informatica, taalwetenschap, media- en communicatiewetenschap, filosofie, logica: ze komen er allemaal in samen. Ze zijn ook exemplarisch voor de wijze waarop wetenschap aan de klassieke en vertrouwde kaders van de universiteit aan het ontsnappen is. Van Benthem en Devlin wezen erop dat kennisproducten van zeer diverse pluimage hun opwachting maken op dit terrein. Er ontstaan nieuwe organisatievormen, deels binnen de universiteit, maar ook erbuiten, waarbij bedrijven een grotere rol gaan spelen. De financiering volgt niet meer het gebruikelijke patroon van eerste en tweede geldstroom. Academische werkwijzen en carrières zoals we die kennen, blijken niet zaligmakend om in zo'n gebied verder te komen, maar de universiteit weet daarmee geen raad.

Philipse ten slotte trok het debat twee geheel andere kanten uit. Enerzijds formuleerde en beargumenteerde hij een pendant van de 'Limits to Growth'-discussie van dertig jaar geleden over de eindigheid van de wereld en diens schaarse hulpbronnen. Wetenschappelijke vooruitgang in termen van vermeerdering van kennis kan evenmin eindeloos doorgaan. Er zijn afnemende meeropbrengsten, zou de econoom zeggen. Anderzijds nam hij de gelegenheid en de argumenten te baat om de rekenmeesters van het Centraal Plan Bureau en de politiek in het algemeen (die vinden dat Nederland kennelijk niet meer hoeft te investeren in onderzoek) de wacht aan te zeggen. Wetenschap is en blijft de drijvende kracht achter twee fundamentele opgaven voor onze samenlevingen. Het scheppen van welvaart is ervan afhankelijk. Maar ook onze democratie kan niet zonder het rationele debat, zoals dat eigen is aan de wetenschap.

Het zal geen verbazing wekken dat deze bijdrage in het erop volgende debat aanleiding was vele registers open te trekken, van het dalende niveau in het middelbare onderwijs, de groeiende scheiding tussen onderwijs voor professionals en het wetenschapsbedrijf, de vraag of de overheid bedrijfsleven aan zet is tot de sturing van onderzoek en de rol van NWO.

Maar het aardigste is eigenlijk dat, hoe verschillend de antwoorden van de prijswinnaars ook zijn op de vraag

waar het heen moet met de wetenschap in de 21e eeuw, er een aantal gemeenschappelijke elementen naar voren komen. De brug slaan tussen wetenschap en maatschappij is een opgave voor iedereen, maar niet in de laatste plaats voor de wetenschappers en de universiteiten zelf. Een goede verstandhouding tussen wetenschap, politiek, bedrijfsleven én het publiek, en niet slechts de eerste drie, is de enige manier om als samenleving verder te komen. En die wetenschap zal veel opener en meer divers worden, met nieuwe organisatie- en financieringsvormen, en met nieuwe en waarschijnlijk veel minder grenzen tussen vakgebieden. Maar de kritische, rationele analyse om te komen tot robuuste vormen van kennis die in een 'Forum' overeind blijven, blijft voor allen het handelsmerk van wetenschap.

Het maken van elementaire onderscheidingen en het hanteren van heldere taal zijn daarvoor twee toetsen, die filosofen als Gadamer niet altijd eenvoudig zullen doorstaan.

Dr. Peter A.J. Tindemans is directeur van Global Knowledge Strategies & Partnerships, een van de directeuren van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, van huis uit theoretisch fysicus, was verantwoordelijk voor wetenschapsbeleid bij OC&W en voorzitter van het OECD Megascience Forum.

1. In mei 2002 verschijnt: Peter Tindemans, Alexander Verrijn-Stuart en Rob Visser (red.) - The future of the sciences and humanities : Four analytical essays and a critical debate on the future of scholastic endeavour.

DINSDAG 28 MEI TOT EN MET ZONDAG 2 JUNI: DOCUMENTAIREFESTIVAL BEELD VOOR BEELD

De documentaire *Friends in High Places* van Lindsay Merrison opent op woensdag 29 mei a.s. het 13e BEELD VOOR BEELD documentaire festival in het KIT Tropentheater, Linnaeusstraat 2 in Amsterdam. *Friends in High Places* is een uitbundige film over de cultus in Birma waarbij mediums, vaak homoseksuelen, als sociaal werkers in de samenleving opereren. Merrison, die zelf een deels Birmese achtergrond heeft, draaide de film zonder toestemming van de autoriteiten en geeft een nieuw beeld over een samenleving waarover maar weinig filmmateriaal naar buiten komt.

BEELD VOOR BEELD vindt plaats van 28 mei tot en met 2 juni, tijdens het festival worden ruim 25 films getoond. Speciale aandacht is er voor de Nederlandse documentairemakers Maarten Schmidt en Thomas Doebele.

BEELD VOOR BEELD vertoont kwaliteitsdocumentaires over een veranderende wereld die vaak voor het eerst in Nederland te zien zijn en is het enige documentairefestival in Nederland over beeldvorming en cultuur. De filmmakers zijn aanwezig bij de vertoning van hun film(s) en er is de mogelijkheid voor het publiek met hen te praten over hun werk. Drie thema's staan dit jaar centraal tijdens BEELD VOOR BEELD: De Wereld van de Islam, De Betrokken Documentaire, en China. Daarnaast is er een retrospectief van de Nederlandse documentairemakers Maarten Schmidt en Thomas Doebele. Zij maken sinds begin jaren '80 documentaires voor de Nederlandse televisie. Kenmerk van hun werk is de bijzondere wijze waarop zij via het leven van de hoofdpersonen in hun films thema's uit de hedendaagse samenleving aan de orde stellen. Het retrospectief is op vrijdag 31 mei, te zien zijn o.a. *Staat van verzorging* en *I Have a Problem, Madam*.

Kortingsprijzen gelden voor: SAVAN-donateurs, studenten, houders van CJP, PAS 65, Stadspas, KIT Tropen Theaterpas en KIT-lidmaatschapskaart.

Filmtijgeraanbod: Bij aanschaf van tenminste 4 dagkaarten ineens, kunt u gratis iemand meenemen naar een filmblok naar keuze. Dit gratis toegangkaartje kan alleen bij aankoop van de dagkaarten worden verstrekt.

Informatie: Beeld voor Beeld: Postbus 95001, 1090 HA AMSTERDAM. Bezoekadres: KIT, kamer 1F-5b, Linnaeusstraat 2, tel. 020 5688520, fax 020 5688384, e-mail: info@beeldvoorbeeld.nl, website: www.beeldvoorbeeld.nl

Wil Pansters is verbonden aan de Vakgroep Culturele Antropologie van de Universiteit Utrecht

De verplaatsing van de democratie

J. van der Meer en M. Ham
Amsterdam : De Balie, 2001. – 120 p. – (De staat van het collectief 2).
– €12,-

De auteurs geven een zeer heldere uiteenzetting over de gevolgen van de privatisering, decentralisatie en verzelfstandiging van publieke dienstverlening voor het publieke belang en vooral voor de democratische controle. Zij onderzoeken deze problematiek aan de hand van gevalstudies van ontwikkelingen in de landbouw, media en volkshuisvesting. Over die laatste sector wordt bijvoorbeeld geconstateerd dat de verzelfstandigde corporaties veel macht hebben verkregen en dat het vanuit het perspectief van democratische verhoudingen wenselijk is om tegenmachten te organiseren in de nieuwe besluitvormingscentra. De auteurs zijn overigens van mening dat het proces van de verplaatsing en de transformatie van de democratie, i.e. het verminderte belang van parlement als tegenmacht en de opkomst van 'lokale' tegenmachten, reeds aan de gang is. Voor de bescherming van het publieke belang vestigen de auteurs hun hoop in belangrijke mate op de (regionale) media. Voorbeelden zijn er, maar daar klinkt iets in door van *wishful thinking*.

De staat buitenspel

Overheidssturing en nieuwe instituties
R. Torenvlied en J. Hakfoort (red.)
Amsterdam : Boom, 2001. – 168 p.
– €20,40

Het uit handen geven door de overheid van instrumenten van maatschappelijke sturing wordt in deze bundel aangeduid als een 'zijwaartse ontwikkeling' die naast ontwikkelingen bestaat die van bovenaf en van onderop komen. Daarbij gaat het om de invloed van internationale regelgeving op nationale sturingsmogelijkheden en op initiatieven van burgers en maatschappelijke organisatie. Deze bundel is te lezen als een aanvulling op het hierboven genoemde werk van Van der Meer en Ham, waarin de internationale dimensie van het 'democratische tekort' ontbreekt. Er is een algemeen hoofdstuk over de sturende overheid vanuit het perspectief van de leer der internatio-

nale betrekkingen en een vergelijking tussen Nederland en Beieren op het gebied van afvalverwerking. Die analyse is soms zo breed dat de auteur uit de bocht dreigt te vliegen: 'In de context van het Duitse idealisme vond een kruisbestuiving plaats tussen rationalisme en holisme, waaruit mede de dialectiek van Hegel is voortgekomen. De sterke ideologische invloeden zijn nog steeds voelbaar in het gepolitiseerde en vooral breed georiënteerde milieubesef van Duitsers. Zij streven naar *Heimatschutz*...' (p. 105).

Een ethisch leven

P. Singer
Utrecht : Het Spectrum, 2001. – 440 p. – €25,-

Met een ijszeggende precisie en logica gaat de Australische hoogleraar bio-ethiek Singer te werk als het gaat om de rechten van het dier. Het hoofdstuk over de kalfsvleesindustrie, aan de ontwikkeling waarvan Nederlandse producenten in de jaren vijftig een belangrijk aandeel lijken te hebben gehad, is verontrustend en wordt misschien daarom wel afgesloten met een veganistisch recept. Een ander deel van deze omvangrijke bloemlezing uit Singers werk over praktische ethiek handelt over euthanasie, ook al een thema waarmee Nederland regelmatig in het (wereld)nieuws is. Alleen al omdat Singer een breed en internationaal vergelijkend perspectief hanteert op morele thema's en dilemma's, is het goed dat er nu een Nederlandse uitgave is van zijn voornaamste teksten.

The implications of freedom

The changing role of land sector NGOs in a transforming South Africa

W.W. Nauta
Proefschrift Vrije Universiteit, 18 december 2001. – 327 p. – Met bibliografie en Nederlandstalige samenvatting

Toen de generaals in Latijns Amerika de kazernes weer opzochten, leken veel NGO's die zich hadden ingespannen voor de terugkeer van democratisch gekozen machthebbers, het gevoel voor politieke richting kwijt te zijn. Iets vergelijkbaars is er ook aan de hand (geweest) in het Zuid-Afrika van na de afschaffing van de apartheid en het aan de macht komen van het ANC. Nauta laat zien wat er met een organisatie, die overigens zelf een rol heeft gespeeld in de omwenteling, allemaal gebeurt in een context waarin rollen opnieuw worden gedefinieerd, de maatschappelijke en raciale verhoudingen ingrijpend en snel veranderen, wetgeving en bestuur worden aangepast, et cetera. Deze fijnmazige etnografische studie leidt tot een kritische evaluatie van de bestaande literatuur over de rol van en het (interne) functioneren van NGO's en sluit aan bij ander werk uit de Wageningse ontwikkelingsociologie -en antropologie.

De logica van de politiek

G. Dierickx
Leuven ; Apeldoorn : Garant, 2001. – 300 p. – €21,70

De vermeerdeerde uitgave van dit leerboek over politieke theorie sluit aan bij de inmiddels zeer invloedrijke neo-institutionele stroming, waarbij preferenties en handelen van (individuele) politieke actoren worden geplaatst tegen een sociale, culturele en institutionele achtergrond. Tegelijkertijd heeft het werk een sterk 'modelmatige' inslag, waarin achtereenvolgens het politieke proces in mootjes wordt gehakt en behandeld, verschillende instituties worden onderzocht en daarna vier politieke actoren. Daar staat tegenover dat het hoofdstuk over de relatie tussen politiek en macht met drieënhalve pagina het kortste van het boek is (!) en dat het begrip politieke cultuur niet in het verhaal voorkomt.

Nederland staat voor een keerpunt. 11 september, het verdampen van de internethype en de dreigende wereldwijde recessie dwingen ons een nieuwe keuze te maken. Houden we het poldermodel, kiezen we voor het Angelsaksische systeem, of is er nog een alternatief?

Gerommel in de paarse

Otto Nuys

Zijn we op een belangrijk keerpunt beland of maken we slechts een pas op de plaats? Over het eerste valt nog weinig te zeggen, het laatste is zeker het geval. De mondiale ontwikkelingen, de verdamping van de hypes (de 'nieuwe economie', de interneteconomie, onbeperkte globalisering), de dreiging van een wereldwijde recessie (met Amerika en Japan als koplopers) en de politieke en economische gevolgen van 11 september, leiden ook in ons land tot enige herbezinning. Het debat over de inrichting van de nationale economie lijkt te zijn begonnen. Niet alleen ligt het consensusgeoriënteerde poldermodel onder vuur, maar ook het neoliberaal beleid van 'Paars'. Onder de twee paarse kabinetten kwam het poldermodel tot grote bloei en oogstte het internationaal succes. In dit artikel zal vooral de aandacht uitgaan naar de toekomst van het poldermodel, met op de achtergrond de gevolgen en de wenselijkheid van een verdere liberalisering van het sociaal-economisch bestel in de richting van het Angelsaksische 'aandeelhouderskapitalisme'.¹

Hoewel de economische recessie in Nederland nog niet definitief heeft toegeslagen, wordt wel duidelijk dat de

succesformule van het Nederlandse 'poldermodel' is uitgewerkt. De lonen in Nederland stijgen, ondanks het regime van de loonmatiging, sneller dan in de omliggende landen, de bedrijfswinsten lopen sterk terug en er heerst nog steeds een (te) hoge inflatie. De CAO-onderhandelingen in de marktsector staan opnieuw in het teken van faillissementen, reorganisaties en saneringen. KPN, Philips en MKB-Nederland kiezen zelfs voor de nul-lijn. De roep om loonmatiging is niet van de lucht. De bloei van het poldermodel in de tweede helft van de jaren negentig onder de twee paarse kabinetten ging gepaard met een verdere liberalisering en opschuiving in de richting van het Angelsaksische model. Of het succes van het poldermodel meer geluk (een groeiende economie) dan wijsheid (het werkgelegenheidsbeleid van Paars I en II) was, zijn de meningen verdeeld. Zelfs over het wel of niet bestaan van een echt model, is men het niet eens. Voor sommigen was het niet meer dan een hype, voor anderen de realiteit.

De discussie over de houdbaarheid van het poldermodel woedt al langer in wetenschappelijke en beleidskring. Door het recente bezoek van de Amerikaanse Harvard-econoom Michael Porter is het debat publiekelijk geworden. Voormalige voorstanders van het poldermodel, zoals Nout

foto's: Rien van der Leeden

polder

Wellink, directeur van de Nederlandsche Bank, grijpen de kritiek van Porter aan om vooral te wijzen op de stroperigheid in de besluitvorming. Volgens Wellink is die kenmerkend voor dit consensusmodel. De traag verlopende herziening van het WAO-stelsel is daar een voorbeeld van. Alvorens deze internationale en nationale kritiek op het poldermodel onder de loep te nemen, eerst iets over het ontstaan ervan en de samenhang met het neoliberale paarse beleid.

De wortels van het poldermodel

Het 'akkoord van Wassenaar' (1982) stond aan de wieg van het poldermodel. Daarin werd de basis gelegd voor een jarenlange loonmatiging met als doel 'werk boven inkomen'. Doel van de sociale partners was om, door te kiezen voor een gematigde loonkostenontwikkeling, de bedrijven in staat te stellen de winsten te herstellen. De daardoor ontstane ruimte voor nieuwe investeringen zou vervolgens moeten resulteren in een groei van de werkgelegenheid. Het Wassenaarse akkoord was een typische oplossing van het Rijnlandse model, waar een harmonieuze samenwerking tussen de overheid en de sociale partners vooropstaat. De loonmatiging in ruil voor nieuwe arbeidsplaatsen werd

in het Nederland van begin jaren tachtig algemeen als nuttig ervaren. Hoge werkloosheid en een zeer lage participatiegraad dwongen de sociale partners tot het sluiten van het akkoord van Wassenaar. Toch zou het nog jaren duren voor het akkoord zijn eerste vruchten afwierp. De jaren tachtig werden nog lange tijd gekenmerkt door een sociale welvaartsstaat in crisis ('Dutch disease'). Pas in de tweede helft van de jaren negentig kwam de gewenste werkgelegenheidsgroei onder paars goed op gang. De vraag is gerechtvaardigd of dit succes ten grondslag lag aan een bestaand, echt 'model'.

Het 'poldermodel' is meer dan een harmonie- of consensusmodel gebaseerd op een meerjarenafspraak tussen de sociale partners over loonmatiging in ruil voor nieuwe arbeidsplaatsen. De loonmatiging vormt wel een belangrijke pijler. Daarnaast zijn er nog vier andere pijlers te onderscheiden: het herstructureren van de overheidsfinanciën, het hervormen van de sociale zekerheid, het verbeteren van de werking van de markten en het bewerkstelligen van een stabiel monetair klimaat. De vijf pijlers hangen ten nauwste met elkaar samen en versterken elkaar (Hogenboom en Van Vliet, 2000). Het herstelbeleid van de afgelopen twee decennia was vooral bedoeld om de economische achterstand van Nederland ten opzichte van de andere Europese landen

in te halen. Het terugdringen van het financieringstekort werd onder het eerste kabinet Lubbers tot speerpunt van het beleid gemaakt. Dit beleid werd onder Paars voortgezet. De gematigde ontwikkeling van de loonkosten is vooral toe te schrijven aan de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. De zeer hoge werkloosheid in het begin van de jaren tachtig, de enorme toestroom van nieuwkomers en herintredende vrouwen op de arbeidsmarkt, tezamen met de maatregelen van de verschillende kabinetten uit die jaren (ingrepen in de sociale zekerheid en verlaging van de lastendruk) hebben bijgedragen aan een neerwaarts effect op de loonvorming. Het gevolg was een hogere werkgelegenheidsgroei.

Volgens Visser en Hemerijck (1997) heeft er nooit een Nederlands (polder)model bestaan.

Een model veronderstelt namelijk een vooropgezet plan. Het 'akkoord van Wassenaar' was noch gebaseerd op een masterplan, noch een blauwdruk voor de toekomst van de overlegeconomie. De afgelopen twintig jaar kwamen de relevante actoren - werkgevers, werknemers, politieke partijen en de verschillende overheden - niet tot een gezamenlijk uniform en consistent beleid. Evenmin was er in die jaren sprake van een constante en stabiele 'Nederlandse overlegcultuur'. Aan de in 1982 ingezette loonmatiging ging geen consensus vooraf. Het was de druk van de markt die de consensus afdwong.

Het poldermodel is niet hét model voor optimale economische prestaties. Uit de successen ervan zijn wel algemene lessen te trekken: (1) geen herziening van de welvaartsstaat zonder sociale consensus; (2) pijnlijke ingrepen zijn alleen mogelijk als er een reëel uitzicht is op verbeteringen (3) dergelijke veranderingen kosten tijd (4) tegenkrachten zijn het makkelijkst te ontmantelen als hervormers kunnen onderhandelen met breed opgezette belangenorganisaties die intern verschillende belangen overbruggen en rekening willen houden met de belangen van anderen (5) corporatisme is geen panacee voor succes. Het streven naar eensgezindheid kan leiden tot het volledig vastlopen van het overleg. De herziening van het sociaal stelsel begin jaren negentig leidde bijvoorbeeld tot een impasse. De oplossing ligt in een corporatisme met een krachtige hiërarchie of een overheid die het laatste woord heeft (Visser en Hemerijck, 1997).

Vraagt het Nederlandse model om een Angelsaksische aanpak?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden moeten we eerst het model van de Nederlandse verzorgingsstaat internationaal plaatsen. Het huidige model is een mengvorm tussen het sociaal-democratische en corporatistische type. Met de Scandinavische sociaal-democratische landen deelt Nederland de algemene toegankelijkheid van de voorzieningen, de ruimhartige uitkeringsvoorwaarden en de hoge financieringslasten. Met de meer corporatistische systemen deelt Nederland de geringe prikkels tot werk, de geringe arbeidsparticipatie van vrouwen en minderproductieven, en de bescherming van een eenmaal verworven levensstandaard. De Nederlandse verzorgingsstaat is internationaal gezien vrij goed, maar scoort niet uitzonderlijk hoog ten aanzien van inkomensverdeling en inkomensgelijkheid, sociale welvaart en armoedebestrijding. Volgens het SCP-rapport 2000 vertoont Nederland de minste

gelijkenis met de liberale verzorgingsstaten (Verenigd Koninkrijk, Canada, Australië en de Verenigde Staten). De SCP-analyse is echter gebaseerd op cijfers die voor een groot deel betrekking hebben op de situatie aan het begin van de jaren negentig. Vanaf 1994 tot nu is onder Paars het tot wasdom komen van het poldermodel samengegaan met een verdere liberalisering van de Nederlandse economie.

Anno 2002 lijkt het alsof het Angelsaksische model, gebaseerd op maximalisatie van de aandeelhouderswaarde, het denken en handelen van Nederlandse ondernemers en van sommige (neo)liberale politici bepaald. Politici als Eurocommissaris Frits Bolkestein en oud-D66-minister Hans Wijers pleiten zelfs voor een definitieve bekering tot het Angelsaksische model. In de Den Uyl-lezing 'De aaibaarheid voorbij' (december 2000) betoogt Wijers dat Nederland moet afstappen van het poldermodel. Een nieuw (derde) paars kabinet moet veel meer overlaten aan de markt en flink investeren in de kenniseconomie, met name in het onderwijs. Investerings zullen alleen renderen als Nederland afscheid neemt van de stroperige, consensus gerichte overlegstructuren van het poldermodel. In een meer Angelsaksisch model worden bedrijven gedwongen zich toe te leggen op datgene waarin ze goed zijn, de zogenoemde kerncompetenties. Slagen bedrijven hierin, dan worden ze beloond met een hoge beurswaarde die verdere expansie mogelijk moet maken. Wie zich niet snel aanpast, zal niet overleven. De oplossing voor Nederland ligt volgens Wijers daarom in het afscheid nemen van het corporatistische poldermodel.

Wie ook voor een herziening van het poldermodel pleit, is de Amerikaanse econoom Michael Porter.

Porter bracht op uitnodiging van het Ministerie van Economische Zaken een bliksembezoek aan Nederland. Het bezoek was niet alleen kort, maar sloeg ook als een bliksem in. Voor een uitgelezen gezelschap van ondernemers, vakbondsvertegenwoordigers, beleidsambtenaren en politici hield Porter het poldermodel tegen het licht. Zijn conclusies luiden kort samengevat: hoewel de Nederlandse economie nog steeds goed presteert, is de positieve invloed van het poldermodel langzamerhand uitgewerkt. Loonmatiging en kostenreductie zijn in de toekomst niet meer succesvol. Nederland heeft lange tijd geprofiteerd van de traagheid van de buurlanden, maar met de verdergaande Europese eenwording (de monetaire unie) verdwijnt die voorsprong. De productiviteit groeit niet snel genoeg. De innovativiteit van de Nederlandse economie is relatief zwak. Nederlandse ondernemingen investeren te weinig in onderzoek en zijn teveel gericht op kostenreductie. De publieke uitgaven aan R&D zijn daarentegen goed. Maar volgens Porter is grote technologische vooruitgang vooral te verwachten van private en niet van publieke investeringen.

Wat de Nederlandse positie verder zwak maakt, is: een tekort aan nieuwe, goed opgeleide technici en wetenschappers, het (te lage) niveau van de clusterontwikkeling², een gebrek aan vernieuwend consumentengedrag ('*buyer sophistication*') en te veel een focus op loonmatiging. Het antwoord van Porter aan het Nederlandse bedrijfsleven en aan beleidsmakers is: een op clustervorming gebaseerd industriebeleid; de vorming van

zogenoemde 'samenwerkingsinstituten' (samenwerkingsverbanden tussen publieke en private sector, zoals adviesraden, 'competitieve raden', e.d.); verbetering van het basis- en universitair onderwijs door het meer te richten op het ontwikkelen van technologische kennis en vaardigheden. (Porter, 2001)

Hoewel Nederland al vroeg het clusterdenken heeft overgenomen, wordt er op dat punt te veel geanalyseerd en te weinig gehandeld en zijn de relaties tussen clusters en universiteiten beperkt.

Verder moet de universitaire structuur op de helling, ondanks de goede kwaliteit van de Nederlandse universiteiten. De universiteiten hebben volgens Porter te weinig contact met bedrijven, zijn te weinig gericht op commercialisering en te breed qua expertise. De scheiding tussen fundamenteel en commercieel onderzoek dient te verdwijnen.

Porter komt vooral met Amerikaanse voorbeelden, die onlosmakelijk verbonden zijn met het meer conflict georiënteerde Angelsaksische 'aandeelhouderswaardemodel'. De vraag is of een dergelijke aanpak zonder meer is toe te passen op de van consensus doortrokken Nederlandse overlegeconomie. Ook Porter realiseert zich terdege dat de door hem genoemde Amerikaanse voorbeelden van succesvolle clusters padafhankelijk zijn en pas na vele jaren tot stand kwamen. Nederland kan hieruit wel lessen trekken, maar dat is nog wat anders dan deze aanpak te kopiëren. Bovendien kent een te ver doorgeschoten Angelsaksische aandeelhouderskapitalisme uitwassen die op de langere termijn slecht zijn voor de economie, zowel op macro- als op microniveau.

De uitwassen van het Angelsaksische model

Recentelijk is onder Amerikaanse economen een discussie ontstaan over het negatieve effect dat mondiale kapitaalmarkten op de interne organisatie van beursgenoteerde en niet-beursgenoteerde ondernemingen kunnen hebben. Volgens Gail Foster, hoofdeconoom van de Conference Board (een belangrijke denktank in de VS), is de huidige Amerikaanse recessie deels te wijten aan niet optimaal werkende kredietmarkten. Foster wijst daarbij vooral op het gevaar van de grilligheid van de huidige kredietmarkten in de VS. Een uitwas van het Angelsaksische model? Het lijkt er wel op. Banken spelen steeds minder een rol in de kredietvoorziening. In hun plaats treden de anonieme kredietmarkten, waar volgens Foster de kuddegeest regeert. Beleggers trekken soms abrupt en massaal hun geld terug. Bij onheilstijdingen van belangrijke ICT-bedrijven (Lucent, Xerox) deden ze de hele industrie in de

ban. 'Het financieel-economisch nieuws vliegt beleggers meer dan ooit om de oren, maar niemand heeft meer de kennis van een bedrijf zoals de bankiers vroeger', in de woorden van Foster (Het Financieel Dagblad, 06/12/01). Als voorbeeld noemt ze het bankroet van het energiebedrijf Enron, dat voor beleggers als een donderslag bij de heldere hemel kwam. Om de grillen van de financiële markten te temperen is bemiddeling en sturing nodig door de *overheid* en andere intermediairs.

In Nederland hebben de ontwikkelingen bij KPN tot soortgelijke discussies geleid. Ook bij 'de redding' van dit nationaal belangrijke telecombedrijf spelen beleggers een belangrijke rol. Berichten in de pers suggereren zelfs dat de 2800 gedwongen ontslagen bij KPN een stille voorwaarde waren voor de KPN-emissie. De nieuwe topman Scheepbouwer dwong de vakbonden op de knieën om het sociaal plan te tekenen en ex-minister Wijers effende het pad daarvoor. 'Gedwongen ontslagen in ruil voor geld'. Daarnaast bedreigen de riant optieregelingen voor managers de consensus en leggen een bom onder het poldermodel.

De belangrijkste opponent van het Angelsaksische model is de Groningse econoom Arjen van Witteloostuijn. Volgens hem gaan de grote Nederlandse bedrijven steeds meer lijken op hun Amerikaanse soortgenoten. Het belang van de aandeelhouders staat voorop. De ontwikkelingen op de beursvloer vormen het richtsnoer voor het handelen van de topmanagers van deze bedrijven. Het gevolg is een kortzichtige jacht op de kortetermijnrendementen. Door de oriëntatie op de beurs en op de belangen van de aandeelhouders, dreigen andere belangen, vooral die van de werknemers, ondergeschikt te worden. Werknemers worden als kostenpost gezien in plaats van als belangrijke hulpbron (Van Witteloostuijn, 1999).

In een recentelijk preadvies aan de Koninklijke Nederlandse Vereniging voor Staathuishoudkunde (2001) gaat Van Witteloostuijn uitgebreid in op de negatieve *micro-economische* gevolgen van het 'aandeelhouderswaarde' model. Hij verliest daarbij het macro-economisch perspectief niet uit het oog.

Met name de ontslagflexibiliteit in het mondiale grootbedrijf, in slechte en in goede tijden, baart hem zorgen. Het zijn namelijk niet alleen de slecht presterende bedrijven die saneren, maar juist ook de buitengewoon winstgevende bedrijven. Verhoging van de aandeelhouderswaarde van de betreffende onderneming wordt dan als argument gebruikt om te saneren. Het credo is met minder mensen meer waarde creëren. Volgens Van Witteloostuijn geldt tegenwoordig het primaat van het bedrijfsleven. Nationale

overheden lijken te zijn overgeleverd aan de grillen van het mondiale grootbedrijf. Het geloof in de maakbaarheid van de samenleving onder politici en beleidsmakers is mede onder invloed hiervan afgenomen.

Kiezen voor een op Nederland geënte aanpak?

De successen van het poldermodel drogen op. Volgens het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) vormde niet het 'poldermodel', maar het grote aantal herintredende vrouwen de basis voor het succes van de Nederlandse economie in de jaren negentig. Nederland wordt meer en meer een land van tweeverdieners, met hoofdzakelijk mannen in voltijdse en vrouwen in deeltijdbanen. Het aantal herintreders is echter op dit moment sterk aan het afnemen. Nederland moet op zoek naar een nieuwe motor om de economie de juiste impulsen te geven. Tegelijkertijd vraagt de WAO-problematiek dringend om een oplossing. Ondanks alle consensus over een noodzakelijke, ingrijpende reorganisatie van de sociale zekerheid, levert de verwezenlijking ervan nog steeds veel strijd op tussen de belangrijkste drie nationale overlegpartijen. Men speelt elkaar de zwarte piet toe. Er is verwijt over en weer de besluitvorming te vertragen. De sociale partners gebruiken het WAO-plan van de SER om hun positie in de sociale instituties van de overlegeconomie te heroveren. Door de nationalisatie van de sociale verzekeringen onder Paars verdwenen de door de sociale partners bestuurde uitvoeringsinstellingen.

Kortom, een koerswijziging in het Nederlandse beleid dringt zich op. De vraag alleen is hoe diep het tot nu toe succesvolle poldermodel in crisis moet verkeren, alvorens die beleidsomslag plaatsvindt. Begin jaren tachtig was een diepe crisis - teruglopende investeringen, lage winstgevendheid en vooral een snel stijgende werkloosheid - nodig om werkgevers en werknemers ertoe te brengen het 'akkoord van Wassenaar' te tekenen. De keuze 'werk boven inkomen' werd de basis voor een jarenlange loonmatiging die tot op heden voortduurt. De dreiging van een loonmaatregel door het eerste kabinet-Lubbers gaf de sociale partners het noodzakelijke extra duwtje in de rug. Nu het economisch tij keert en de hoge inflatie voortduurt, komen het CPB en de Nederlandse Bank opnieuw met het wapen van het poldermodel, *de loonmatiging*. Het CPB noemt zelfs de loonmatiging het belangrijkste Nederlandse wapen in de hedendaagse internationale concurrentiestrijd.

Maar de huidige kenniseconomie vraagt om een aanpak die niet langer gericht is op kostenconcurrentie. Een omslag van kwantiteit naar kwaliteit is nodig. Bedrijven blikken met hun kostenreductie te veel naar binnen en vergeten te innoveren, te investeren in de kwaliteit van de factor arbeid en te kiezen voor differentiatie. De winsten van de afgelopen jaren werden opgepot, het saneren ging gewoon door en af en toe werd een bedrijfje overgenomen. De focus op de kortetermijnbelangen van de aandeelhouders bedreigt de continuïteit van de bedrijven.

Het Rijnlandse model, waar het Nederlandse (polder)model uit voortkomt, lijkt beter te passen bij de kenniseconomie dan het Angelsaksische model. Het model richt zich namelijk op een brede groep van belanghebbenden (sta-

keholders). Naast de aandeelhouders zijn dat de werknemers, toeleveranciers, klanten en de omgeving. Bedrijven moeten steeds meer samenwerken en opereren in netwerken om zich te kunnen aanpassen aan de turbulente en complexere wordende omgeving. Langetermijnrelaties met de belanghebbenden rondom en in het bedrijf, gebaseerd op vertrouwen, zijn dan van belang voor de uitwisseling van kennis en informatie (Nooteboom, 1997). Dergelijke langetermijnrelaties met belanghebbenden vormen tevens een 'natuurlijke' tegenkracht tegen het kortzichtige aandeelhouderswaardemanagement (Van Witteloostuijn, 2001).

De oplossing voor de toekomst van de Nederlandse economie ligt misschien in een mix van de sterke punten van het Rijnlandse poldermodel en het Angelsaksische model. Met volledig overstappen naar het Angelsaksische model zouden belangrijke verworvenheden van de overlegeconomie over boord worden gezet. Het Nederlandse model heeft in ieder geval op de langere termijn bewezen voldoende flexibel te zijn om zich aan te passen aan de veranderde omstandigheden (van 'Dutch disease' naar 'Dutch miracle'). De genoemde vijf lessen die uit het poldermodel zijn te trekken, vormen de noodzakelijke bouwstenen voor nieuwe oplossingen.

**Drs. Otto Nuys wetenschappelijk projectleider bij
SISWO/Instituut voor Maatschappijwetenschappen,
Amsterdam.**

Noten

1. Op het WESWA-Congres 2002 (Amsterdam, 13 december 2002) staat deze problematiek ter discussie. Informatie over het congres is in de rubrieken *SISWO* en *Calls* te lezen.
2. Porter definieert clusters als geografische concentraties van onderling verbonden ondernemingen en instituties. Meestal behoren universiteiten, private en publieke kennisinstituten ook tot de cluster.

Gebruikte literatuur

- Ron Hoogeboom en Margot van Vliet - *Uitgepolderd? : over het welvaartscheppende vermogen van Nederland anno 2000*. - 's-Gravenhage : Ministerie van Economische Zaken, 2000. - (Research Memorandum 2000-2)
- Bart Nooteboom - Stemmen met de voeten of overleg. - In: *ESB* 11-6-1997, p. 477-478
- Michael Porter - *Innovation and competitiveness : Findings on the Netherlands* - Den Haag: Jaarlijkse innovatielezing van het Ministerie van Economische Zaken, 3 december 2001
- Jelle Visser en Anton Hemerijck - *'A Dutch Miracle' : Job Growth, Welfare Reform and Corporatism in the Netherlands*. - Amsterdam : Amsterdam University Press, 1997
- Hans Wijers - *De 'aibaarheid' voorbij : kenniseconomie vraagt om fundamenteel andere inrichting samenleving*. - Amsterdam : Den Uyl-lezing, december 2000
- Arjen van Witteloostuijn - *De anorexiastrategie : over de gevolgen van saneren*. - Amsterdam : Arbeiderspers, 1999
- Arjen van Witteloostuijn - *Après nous le déluge : de economie van egocentrische hebzucht*. - Predadvies aan de Koninklijke Nederlandse Vereniging voor Staatshuishoudkunde, december 2001

De ene ramp is de andere niet: inderdaad!

Carlo van Praag

Het is de verdienste van de sociale wetenschappen dat zij ons gebeurtenissen, waarvan wij zelf deel uitmaken of waarin wij ons partij voelen, met een zekere distantie leren bezien en daardoor begrijpen. Voor een beter begrip van de aanslagen van 11 september 2001 op het WTC toog ik naar het SISWO, waar de Amerikaniste Ruth Oldenziel een lezing hield met als titel 'De ene ramp is de andere niet'. Het is ook de titel van haar artikel in de bundel 'Rampenonderzoek' die zojuist bij het SISWO verscheen¹.

Distantie was zeker te onderkennen in Oldenziels betoog. Hoewel we hier te maken hebben met een nadrukkelijk moedwillige aanslag drukte Oldenziel de contraproductieve emoties die zo'n gebeurtenis, zelfs bij sociale wetenschappers, oproept resoluut de kop in. De gebeurtenis wordt in haar artikel 12 maal aangeduid als 'ramp' of 'calamiteit', twee keer als 'ineenstorting' (van de gebouwen) en nog eens twee keer als '11 september'. Het woord aanslag komt in het stuk niet voor, wel twee keer de term 'aanval', maar het gebruik van die laatste term is in commissie en komt niet voor haar eigen rekening. Het ging de spreekster dan ook niet zozeer om de oorzaken van het evenement als wel om de gevolgen. Of een woonwijk instort door een aardbeving of door een luchtaanval maakt in haar visie niet zoveel uit. In beide gevallen komt een maatschappelijke reactie op gang en daar begint haar interesse. Oldenziel signaleert in deze reactie een groot verschil tussen de Nederlandse en de Amerikaanse samenleving. Terwijl hier te lande na de vuurwerkramp in Enschede en de cafébrand in Volendam de vraag naar de eigen verantwoordelijkheid van de autoriteiten het onderzoek domineerde, waren de Amerikanen helemaal niet in onderzoek geïnteresseerd en al helemaal niet in onderzoek naar hun eigen verantwoordelijkheid. De verantwoordelijkheid voor de ramp werd nog op de dag zelf 'buiten de staatsgrenzen gelegd'. 'Er was sprake van een aanval die snel vergolden moest worden'. Het stellen van vragen over falende overheidsinstanties ging in tegen de patriottische geest die zich van het land had meester gemaakt. 'Door de ramp te beschrijven als een oorlogsdaad trad een ander reactiepatroon in werking dan wij in Nederland gewend zijn'. Zo werd er geen onderzoek ingesteld naar de mogelijke ondeugdelijkheid van de bouwconstructie van de Twin Towers. 'Door het accent te leggen op "vreemdelingen" die een irrationele haat koesteren tegen het systeem, werd de elfde september in eerste instantie buiten elk analytisch kader geplaatst. De ramp is daardoor gepercipieerd als een unieke gebeurtenis die voeding geeft aan de Amerikaanse nationale mythe: een land met een speciale goddelijke missie dat hooggestemde democratische idealen vastlegde in een grondwet.....'

Zo worden wij uit het moeras van onze machteloze emoties omhoog getrokken en leren wij de aanslag, pardon de ramp, in zijn wetenschappelijk verantwoorde propor-

ties zien. In de zienswijze van Oldenziel maakten de Amerikanen van de ramp een oorlogsdaad, zodat zij er propagandistisch profijt uit konden halen en een koel onderzoek naar de eigen verantwoordelijkheid paste niet in dat project. Researchinstituut gesloten wegens onderhoudswerkzaamheden aan Amerikaanse mythe. Volgens Joop Ellemers, medeauteur van 'De ene ramp is de andere niet' en aanwezig in de zaal, klopte dat trouwens niet. Er schijnt heel wat onderzoek te zijn geweest naar diverse aspecten van de ramp. Maar dat terzijde! Waar ik echt moeite mee heb, is het veronderstelde verschil tussen de Nederlandse en de Amerikaanse reacties op een ramp bij zulke onvergelykbare gebeurtenissen als de vuurwerkramp en de aanslag op het WTC. Wat weten wij af van de Nederlandse reactie bij een soortgelijke provocatie? Je zou terug moeten naar het bombardement van Rotterdam om iets van dien aard te vinden. Daarbij kwamen ook veel mensen bij om, al was het aantal doden bij de aanval op het WTC nog altijd drie maal zo groot.

Ik maak me sterk dat Nederland een herhaling van het Rotterdamse bombardement ook als een oorlogsdaad zou uitleggen en dat de nieuwsgierigheid van de autoriteiten niet in de eerste plaats zou uitgaan naar de constructieve tekorten van de vernietigde gebouwen. Ik denk dat je bij het onderzoek van de maatschappelijke reactie moeilijk om de oorzaak van een ramp heen kunt. Dat belanghebbende partijen, van bewindslieden tot souvenirverkopers, zo'n gebeurtenis uitbuiten, zal ik niet tegenspreken, maar dat is wat anders dan het 'maken' van een oorlogsdaad uit een ramp.

In sommige filosofieën bestaat de wereld slechts als een prentje in onze geest en in sommige sociologieën bestaan feiten slechts bij de gratie van attributies. Je hoopt in beide gevallen dat de aanhangers van deze stromingen tijdig bij zinnen komen. Maar dat lukt blijkbaar niet altijd!

1. J. Evers en H. Kleijer (red.). Rampenonderzoek. SISWO Cahiers sociale wetenschappen en beleid. SISWO 2002

Oudere armen en het armoedeonderzoek

Aanvechtbare armoedegrenzen en dubieuze conclusies op

Geert P.A. Braam¹

Ouderen vormen één van de voor armoede kwetsbare bevolkingscategorieën. Er zijn vooral veel alleenstaande vrouwen (in 1999 circa 170.000; SCP/CBS, 2001, p.116) die een inkomen hebben van alléén AOW of weinig meer.

Voor ouderen is onderzoek naar armoede dus zeer relevant, vooral omdat op grond daarvan suggesties voor beleid kunnen worden gedaan. Het is dan ook toe te juichen dat een groep sociale wetenschappers de afgelopen jaren dergelijk onderzoek heeft kunnen uitvoeren. Dit onderzoek, gefinancierd door het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, heeft geleid tot vijf jaarrapporten Armoede en sociale uitsluiting onder redactie van Engbersen, Vrooman en Snel (1996 tot en met 2000). Ook verschenen er vijf Armoedemonitoren van het CBS en SCP (1996 tot en met 2001). Hiervoor zijn gegevens gebruikt uit velerlei bronnen.² Naast het werken met cijferreeksen zijn er ook veldstudies verricht. Zo is in enkele stadswijken de situatie van armen met intensieve interviews in beeld gebracht, met name om te ontdekken welke strategieën zij hanteren om met armoede om te gaan (G. Engbersen, E. Snel en K. Rusinovic, 2000). Het is zonder

meer een prestatie om al die gegevens te benutten, met elkaar in verband te brengen en het werk van een groot aantal medewerkers enigszins te coördineren. Eigenlijk is vooral de poging om op veel empirische inbreng te steunen indrukwekkend. Maar of die poging ook geslaagd is, blijft voor mij een open vraag.

Want wat heeft dit onderzoek nu over ouderen opgeleverd? Natuurlijk wel het een en ander. Bijvoorbeeld: de omvang en samenstelling van de categorie arme ouderen is duidelijker geworden. Dit is aangescherpt door nieuwe termen als feminisering van de armoede en intensiteit van de armoede. Voorts is er iets meer inzicht verschaft in de duur van de armoede. Juist veel ouderen zijn langdurig arm (daaronder verstaat men in de rapporten vier jaar of meer). Ook is meer bekend geworden over het percentage mensen dat recht heeft op huursubsidie of bijzondere bijstand, maar daar niet om vraagt (de zogenaamde 'ondervraging'). Als het echter om de nauwkeurigheid van de cijfers gaat, rijzen er twijfels. Dat geldt ook voor conclusies die de auteurs trekken op grond van trends in de tijdreeksen. Daarmee proberen zij namelijk beleidseffecten vast te stellen voor de armoede onder ouderen.

In ga nu nader in op enkele vragen die mijn inziens essentieel zijn voor elk armoedeonderzoek, maar hier worden toegespitst op ouderen.³

- Hoe staat het met de aandacht voor leeftijdsverschillen binnen de categorie ouderen?

- Zijn de aantallen oudere armen correct vastgesteld?

Hierbij stel ik vooral het gebruik van armoedegrenzen ter discussie.

- Zijn er verantwoorde conclusies getrokken over beleids-effecten? Dit vergt een beschouwing over het gebruik van trends in tijdreeksen

- Is er voldoende aandacht voor onderzoekdesigns, met name bij de evaluatie van beleid?

Weinig informatie over verschillen naar leeftijd

We zien in de meeste recente rapporten weinig aandacht voor de leeftijdsverdeling binnen de categorie oudere armen. In eerdere rapporten was dit iets meer het geval (Pommer, 1997. - p.162). Toch is het van het grootste belang te weten hoeveel 'jonge' en hoeveel 'oudere' ouderen arm zijn, omdat de laatsten het meest kwetsbaar zijn. In de eerste plaats nemen de leeftijdspecifieke sterftekansen sterk toe. Voor mannen van 65-69 jaar is die kans ongeveer 1,5 procent, en voor 85 tot 89 jarigen 12,5 procent. Dus van honderd mannen die 85 jaar zijn, blijven er vijf jaar later nog maar de helft over. De hogere kwetsbaarheid is dus overduidelijk. Voorts verschilt het

grond van tijdreeksen

percentage met één of meer chronische ziekten en handicaps. Bij mannen heeft 54 procent van de 65 tot 69 jarigen één of meer chronische ziekten, en bij de 80 jarigen van degenen die dan nog leven 64 procent (In de rapporten wordt over de leeftijdsverdeling slechts een enkel gegeven gevonden: bijvoorbeeld het feit dat onder "oudere oudere" armen de langdurige armoede het allerhoogst is (begrijpelijkerwijs, maar toch nuttige informatie; SCP/CBS 2000. - p. 81). In een andere publicatie Rapportage ouderen 2001 (De Klerk, 2001) zien we ook enige aandacht voor verschillen tussen ouderen (p. 76), maar over het geheel genomen is de informatie op dit punt erg mager.

De armoedegrenzen zijn star

Allereerst de definitie van armoede. Al meer dan een eeuw tobt men in de sociale wetenschappen met die definitie. Dat is ook geen eenvoudige zaak. Als je bijvoorbeeld bedenkt dat armoede in het huidige Nederland een geheel andere betekenis heeft dan in een ontwikkelingsland, zie je de moeilijkheden opdoemen. Er is een veelheid van

definities. Zo is er een onderscheid in relatieve en absolute armoede, in objectieve en subjectieve armoede en in materiële en immateriële armoede. Welke definitie wordt nu in het Nederlandse onderzoek gehanteerd? Engbersen (1998. - p. 25) heeft een pleidooi gehouden voor een brede armoededefinitie, waarvan ook aspecten van sociale uitsluiting en sociale overbodigheid deel uitmaken, dus een zogenaamde "multidimensionale" definitie. In feite beperkt men zich echter tot materiële armoede overeenkomstig een beschouwing in een van de SCP-rapporten (1988. - p.193). In onze samenleving betekent dat meestal onvoldoende inkomen. Men kiest dan een grens, een zogenaamde armoedegrens en degenen die minder inkomen hebben, worden als arm aangemerkt. In de rapporten wordt met twee grenzen gewerkt: de lage inkomensgrens en de beleidsmatige grens of het sociale minimum. Voor ouderen is de laatstgenoemde grens ongeveer gelijk aan de AOW (SCP 1998, p.12). In 1998, het jaar waarop de meeste van de in de rapporten vermelde gegevens betrekking hebben, was de AOW voor alleenstaanden f1569,39 per maand (€713,-). Zo'n grens schept de nodige duidelijkheid, maar een andere moeilijkheid blijft bestaan: wat is 'onvoldoende'? Uiteraard is hierbij een norm of waarde in het geding. Dat is niets bijzonders, want bij iedere beschrijving van een sociaal probleem is er een waardecomponent en een feitelijke component⁴ in het spel. (Terzijde zij opgemerkt dat dit onderscheid in de rapporten niet altijd in het oog wordt gehouden, Engbersen 1996, p.25). Wat nu vooral van belang is dat deze grenzen star zijn. Ze verschillen wel naar huishoudentype (zoals dat ook bij de AOW het geval is), maar daar blijft het bij. Intuïtief is dit al vreemd: de betekenis van een en hetzelfde inkomen is voor een 25-jarige geheel anders dan voor een 80-jarige. Daarom is het nodig gezondheid en zeker lichamelijke mobiliteit als onderscheid te gaan gebruiken. De mogelijkheid van probleemoplossende acties (bijvoorbeeld werk zoeken) is voor ouderen met een slechte gezondheid en weinig of geen mobiliteit moeilijk of onmogelijk. Bij Ikea zien we hen niet. (In het boekje Why the Poor Pay More (Williams, 1977) zijn veel meer van deze voorbeelden te vinden. Arme ouderen met een slechte gezondheid komen al snel extra geld tekort, waardoor ze geen leven kunnen leiden dat enigszins vergelijkbaar is met dat van andere leeftijdscategorieën. De armoedegrens zou daarom voor mensen in duidelijk verschillende situaties een verschillende hoogte moeten hebben. Omdat er een bij ouderen een sterke correlatie is tussen leeftijd en gezondheid zou men dus leeftijd als een eerste indicator voor de gezondheidssituatie kunnen gebruiken. Ofwel, in het geval van ouderen zou de hoogte van die armoedegrens leeftijdsafhankelijk moeten zijn.

Wellicht is dit voor beleidsvoerders een schrikbeeld (al weet men met betrekking tot de huishoudentypes al lang niet meer beter), maar uit een oogpunt van een zorgvuldige wetenschappelijke beschrijving van het probleem is het heel gewoon en zelfs noodzakelijk. Hiertoe moet men voor iedere kwetsbare categorie, dus ook voor ouderen, extra beoordelingscriteria zoeken, die de situatie recht doen.

Die criteria dienen gebaseerd te zijn op kenmerken, die voor ouderen specifiek zijn (zoals de reeds genoemde

beperkingen door gezondheid, lichamelijke mobiliteit en ook lagere opleiding). Vervolgens moet men vaststellen tot welke extra behoeften dit aanleiding geeft (vervoer, extra huishoudelijke hulp). Uiteraard zijn hierbij normen en waarden in het spel. Van die extra behoeften moeten dan de financiële consequenties worden bepaald.

Tegen dit gezichtspunt kan men verschillende bezwaren verwachten

Een eerste tegenwerping is altijd de moeilijke uitvoerbaarheid. Dat is bij dit soort zaken een bekende dooddoener. Men maakt namelijk voor de grenzen wel degelijk een onderscheid naar types huishoudens, al weet bijna niemand meer waarop dat onderscheid berust. Van die uitvoerbaarheid wordt trouwens in andere opzichten al lang geen probleem meer gemaakt. Want voor de kosten die de burgers zelf moeten maken, is er soms wel degelijk een onderscheid naar leeftijd, bijvoorbeeld voor verzekeringen tegen overlijdensrisico's, tegen arbeidsongeschiktheid en zelfs bij de particuliere ziektekostenverzekering.

Een volgende tegenwerping kan zijn dat er weliswaar extra behoeften zijn, maar dat de overheid daar in vele gevallen al financieel aan tegemoet komt door middel van voorzieningen als thuiszorg, vervoerskosten op grond van de WVG, pas 65+, etc. Dat is ten dele juist, maar ook slechts ten dele. Want de thuiszorg is lang niet altijd toereikend, veel voorzieningen vergen eigen bijdragen (zelfs het bejaardenalarm) en allerlei kleine zaken worden door de zorgverzekeraars niet vergoed (zelfzorggeneesmiddelen). Ook een groot deel van de vervoerskosten naar familieleden en naar clubs, die de mogelijkheid bieden een volwaardig sociaal leven te leiden, moet men gedeeltelijke zelf betalen.

Een voorbeeld: neem een alleenstaande zelfstandig wonende van 80 jaar, met een aantal lichte tot matige handicaps: Loopt wat moeilijk, is snel vermoeid, het gehoor is niet meer zo goed, heeft een bril nodig, heeft regelmatig hoofdpijn. Zelf huishouden doen en koken kan maar heel beperkt. De eigen bijdrage voor thuiszorg (als die te krijgen is!) bedraagt €10,- per maand, de vervoerskosten naar artsen en dergelijke omgerekend €5,-, de eigen bijdrage voor een bejaardenalarm 5 tot 12 euro per maand, eigen bijdrage vervoerskosten voor een gehandicapte €5,-, zelfzorg geneesmiddelen (aspirine, neusdruppels etc. worden niet vergoed), al snel wordt dit €15,- per maand. Er zijn maximumvergoedingen voor hoornstellen, brillen enz. Tandartskosten worden voor heel beperkt vergoed. Dit alles loopt heel globaal tot minstens €50,- per maand. Dit zijn kosten die verreweg de meeste 45-jarigen nog niet hebben. En dan spreek ik niet eens over de noodzaak van een ochtend per twee weken extra hulp (minstens €60,-) of twee keer een taxi per maand om kennissen, kinderen of clubs te bezoeken (€25,-). Dan komen we voor iemand die toch nog een minimaal sociaal leven buiten de deur wil leiden tot een maandbedrag van €135,- (Dit wordt iets gereduceerd door een aftrek voor buitengewone lasten, maar bij de laagste schijf is die reductie maar gering; voorts is er wellicht enige bijzondere bijstand, maar voor een aanvraag moet de oudere daartoe wel de vermogens hebben).

De derde tegenwerping kan zijn, dat de ouderen minder behoeften hebben. Dit is een bekende valkuil. Een lastig punt bij gedepriveerde groepen is altijd dat velen zich bij

de situatie hebben neergelegd, er in berusten. Dat geldt waarschijnlijk in hoge mate voor ouderen. ('Ach, een auto besturen past niet meer bij mijn leeftijd', hetgeen kan verhullen dat men het niet meer kan betalen). Reeds tientallen jaren geleden is dit probleem door W.G. Runciman indringend aan de orde gesteld in zijn befaamde studie *Relative Deprivation and Social Justice* (1966). Als men gedepriveerden naar hun situatie vraagt, zijn zij meer tevreden dan een buitenstaander misschien gerechtvaardigd vindt. Uiteraard is dit geen eenvoudige kwestie, maar in de armoederapportages is hierover vrijwel niets te lezen. Ook niet als men in één van de onderzoeken de mensen heeft gevraagd 'of ze kunnen rondkomen' en op grond hiervan armoedepercentages bepaalt. Daarmee lopen de onderzoekers rechtstreeks in een valkuil die veertig jaar geleden al bekend was. Er is dus een behoorlijke kans dat men tot een eenzijdige lage schatting van armoede onder ouderen is gekomen.

Al met al vindt er geen beschrijving plaats van de specifieke situatie van ouderen. Er kan dus moeilijk beoordeeld worden wat het puur financiële getal nu eigenlijk voor het dagelijks leven betekent. Ten onrechte heeft men geen aandacht gehad voor extra criteria.

Eigenlijk is dit onbegrijpelijk. Want het bovenstaande hadden al die onderzoekers natuurlijk ook zelf kunnen bedenken. Bovendien is hierop indringend gewezen door Sen, al jaren voor dit omvangrijke onderzoek in Nederland begon (1992, o.a. p.113). Hij wees op het feit dat het niet alleen gaat om de hoogte van de inkomens als zodanig, maar vooral om wat men er mee kan doen, dus om de bestedings- en levensmogelijkheden. En die omzetting wordt in hoge mate bepaald door handicaps. Expliciet vermeldt hij leeftijd als een van de factoren (naast invaliditeit en chronische ziekte) die deze mogelijkheden bepalen en stelt daarbij dat we geen armoedegrens moeten hanteren die gefixeerd is. Het Nederlandse armoedeonderzoek is in dit opzicht mijns inziens duidelijk tekort geschoten.

Dubieuze constatering

In het armoedeonderzoek wordt zeer veel gewerkt met tijdreeksen, dat wil zeggen met veranderingen in de percentages armen van jaar tot jaar. Hieraan verbindt men conclusies over effecten van het overheidsbeleid. Zo wordt in de jongste rapporten gemeld dat sinds 1997 het aantal arme ouderen iets lijkt te zijn afgenomen. Met enige nadruk schrijft men dit toe aan de verhoging van de ouderenaftrek en de aanvullende ouderenaftrek, alsmede de belastingherziening (SCP/CBS 2000, p.8 en 2001, p.20). Ook een ander citaat klinkt nogal rooskleurig. Men spreekt daarin over 'de gunstige inkomensontwikkeling, die zich vooral bij gepensioneerden heeft voorgedaan' (Engbersen et al. 2000, p.19; zie ook pp.30 en 42). De publicatie *Rapportage ouderen, 2001* wordt zelfs vergezeld van een persbericht met de optimistische kop 'Met de meerderheid van ouderen gaat het goed' (De Klerk, 2001). Deze toonzetting kan nauwelijks teniet gedaan worden door de subtitel die men toch ook nog toevoegt: 'Toch blijven vooral hoogbejaarden kwetsbaar'. Voorts worden in dit rapport extrapolaties verricht voor de jaren 1999, 2000 en

2001. Daarbij concludeert men dat het percentage arme ouderen verder zal afnemen. Daar blijft het bij. Dat beeld is echter erg onzorgvuldig en eenzijdig.

De armoedeonderzoekers zijn soms overmoedig als het om de nauwkeurigheid gaat waarmee zij kunnen extrapoleren en voorspellen. Zij negeren volledig de onzekerheidsmarges in de gegevens. De cijfers van de belastingdienst, waarop men zich in hoge mate baseert, zijn zeker waardevol, maar het is toch geen wereldnieuws dat hierin behoorlijke foutenmarges kunnen schuilen. Als de onderzoekers dan vervolgens min of meer mechanisch overgaat tot het bepalen van trends, zijn zij onverantwoord bezig. Dit is verwonderlijk, want in een van de andere publicaties is men over de fouten in de eigen extrapolaties voor een jaar vooruit verheugend oprecht (CBS/SCP 2000, p.16).

Gesteld evenwel dat de afname van het aantal oudere armen toch juist zou zijn, dan moeten nog wel enkele andere zaken in het oog worden gehouden. Want hoeveel is die categorie er nu feitelijk op vooruitgegaan? De belastingaftrek leverde namelijk in het gunstigste geval een inkomensverhoging op van ruw geschat 85 gulden per maand (laagste schijf was 16 procent). Dat is voor een aantal mensen voldoende geweest om boven de armoedegrens te geraken. We weten echter niet of een en ander toereikend was om de toegenomen lasten voor levensonderhoud te compenseren. In het Vijfde jaarrapport (Engbersen 2000, - p. 45) worden hierover ernstige twijfels geuit. Zo lijkt het dat de nieuwe huursubsidiewet van 1997 de tendens van stijgende woonlasten op langere termijn niet heeft doorbroken. Voorts zijn er stijgende lokale lasten, verhogingen van de energieprijzen, afname van het aantal vergoedingen en stijging van eigen bijdragen in de gezondheidszorg. Het merendeel van de oudere armen is daardoor beslist niet boven de armoedegrens gekomen.

Daarbij komt nog dat iedere methodologische verantwoording over het vaststellen van oorzaken bij veranderingen in de tijdreeksen ontbreekt. Dat lijkt me een ernstige zwakte. Het is een elementair principe dat men allerlei andere factoren onder controle moet proberen te krijgen als men iets als een oorzaak wil aanmerken. Hieraan hebben de onderzoekers vrijwel geen aandacht besteed. Als men dan veranderingen erg gemakkelijk aan het overheidsbeleid toeschrijft, roept dat de vraag op of de conclusies misschien enigszins beleidsgericht zijn. (Er zij overigens opgemerkt dat men op vele plaatsen in de Rapporten ook erg kritisch is over de effecten van overheidsbeleid). Over de conclusies dat veranderingen in percentages oudere armen aan het overheidsbeleid zijn toe te schrijven, zijn dus ernstige twijfels mogelijk.

Gebrekkige aandacht voor overheidsacties

Het gaat in laatste instantie natuurlijk om probleemoplossende acties die de armoede kunnen verminderen. In onze samenleving wordt de overheid daarbij een belangrijke taak toegedacht. De vraag is of er in het onderzoek voldoende aandacht besteed wordt aan de overheid zelf, dus aan het apparaat dat het probleemoplossend gedrag moet leveren of dat van anderen moet ondersteunen. Voor het

armoedeprobleem heeft de overheid verschillende regelingen, er zijn verschillende bestuurslagen mee gemoeid (rijk en gemeenten), en dan ook binnen gemeenten weer verschillende instanties. De overheid is een complex geheel. Dat is niets nieuws. Maar de twijfel of dit complexe geheel de problemen van burgers adequaat oplost, is bij velen groot. De aandacht die het onderzoek aan dit deel van het armoedeprobleem schenkt, is beperkt. Men heeft wel oog voor de matige of slechte effecten van het beleid, maar er ontbreekt mijns inziens onderzoek naar andere bestuurlijke mogelijkheden (deskundigheid, organisatie, besluitvorming). Zeker, Van der Veen en Engbersen (1998, p.315) stellen dit probleem helder aan de orde. Voorts constateren Fleurke en De Vries dat het kennisgebied voor bijstandsamtenaren maar te complex is (1997, - p. 288), hetgeen we overigens aan de Universiteit Twente in de jaren tachtig al duidelijk hebben vastgesteld. Maar moet het bij deze constatering blijven? Moet er niet eens dringend gedacht worden aan het ontwerpen van nieuwe overheidsacties en structuren? Van der Veen en Engbersen leveren suggesties in die richting als ze spreken over de mogelijkheden van geïntegreerde uitvoering (t.a.p. p.315). Maar men zou het ook in de praktijk eens echt moeten proberen. Dit vraagt om veldonderzoek.

Ook de evaluatie van het bestaande beleid verdient een veel betere methodische aanpak. Vrijwel nooit wordt in de rapporten gedacht aan veldonderzoek met een quasi-experimenteel karakter. Men zou dan bijvoorbeeld kunnen vaststellen welk effect een actie heeft gehad op jongere ouderen in vergelijking tot oudere ouderen, op zieken ten opzichte van gezonden, op mensen met hoge versus lage opleiding, enzovoorts. Dat vergt nogal wat, maar voor het vaststellen van effecten en de condities daarvoor, kan men aan dit soort klassiek designs toch moeilijk voorbijgaan.

Conclusie: Ouderen zijn onderbelicht

Na de waarderende woorden in het begin van dit betoog, heb ik over het vaststellen van armoede onder ouderen grote twijfels geuit. De situatie van deze categorie is in het armoedeonderzoek duidelijk onderbelicht gebleven. In de eerste plaats had de begripsvorming scherper moeten worden uitgewerkt, in het bijzonder omdat men met armoedegrenzen werkt die star zijn en niet leeftijdsafhankelijk. Daardoor is aan de situatie van ouderen onvoldoende recht gedaan. In de tweede plaats had de aanpak in methodologisch opzicht veel meer aandacht verdient door een zorgvuldiger omgang met tijdreeksen. Dat betreft de aandacht voor onzekerheidsmarges, maar ook de interpretaties: de veranderingen in percentages ouderen worden nu al te gemakkelijk als succes van het beleid beschouwd. Ten slotte zou er meer aandacht moeten zijn voor de wijze van beleidsevaluatie. Het gebruik van veel scherpere, quasi-experimentele onderzoekszetters voor veldonderzoek is mijns inziens ten onrechte achterwege gebleven.

Daarnaast is het ook zinvol een conclusie te formuleren over de omvang van het armoedeproject. De hoeveelheid materiaal en publicaties is dermate groot dat we door de bomen het bos niet meer dreigen te zien. Armoede is al heel lang een moeilijk onderwerp. Juist daarom verdient het onderwerp een minder brede, maar wel meer diep-

gaande behandeling...zeker als het gaat het om mensen in de laatste levensfase. Voor vele ouderen is die toch al niet eenvoudig.

**Prof. Dr.G.P.A.Braam, hoogleraar sociologie (em.) ,
Univ Twente. Adres: Kerkedennen 28, 7621 ED Borne,
e-mail: g.p.a.braam@misc.utwente.nl.**

Literatuur

- G.P.A. Braam – Vragen bij het armoedeonderzoek, met speciale aandacht voor ouderen. – In: Sociologische Gids (1999) p. 382-91
- G.P.A. Braam – Ouderen sterk onderbelicht in armoedeonderzoek. – In: Tijdschrift voor Gerontologie en Geriatrie 32 (2001) p. 146-149
- G. Engbersen – De taal van de armoede. – In: G. Engbersen (red.) – Arm Nederland : effecten van armoede : derde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting. – Amsterdam : Amsterdam University Press, 1998
- G. Engbersen, J.C. Vrooman en E. Snel (red.) – Balans van het armoedebeleid : vijfde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting. – Amsterdam : Amsterdam University Press, 2000 (Alsmede van dezelfde auteurs/redacteuren rapporten in 1996, 1997, 1998 en 1999)
- G. Engbersen, E.Snel en K.Rusinovic – De vier economieën : over sociale uitsluiting en Bestaanstrategieën. – In: G. Engbersen, J.C. Vrooman en E. Snel (red.) – Balans van het armoedebeleid : vijfde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting. – 2000
- F. Fleurke en P.J. de Vries – Armoedebestrijding met de bijzondere bijstand. – In: Engbersen et al. – 1997
- M.M.Y. de Klerk (red.) – Rapportage ouderen 2001 : veranderingen in de leefsituatie. – Den Haag : SCP, 2001
- E. Pommer – Bestaansonzekerheid op hogere leeftijd. – In: G.

- Engbersen (red.) – Arm Nederland : de kwetsbaren : tweede jaar-rapport armoede en sociale uitsluiting
– 1997. – p.162
- W.G. Runciman – Relative deprivation and social justice. – London [etc.] : Routledge & Kegan Paul, 1966 (Harmondsworth, Middlesex : Penguin Books, 1972)
- A. Sen – Inequality reexamined. – New York : Russell Sage Founda-tion ; Cambridge, Mass. : Harvard University Press., 1992
- R. van der Veen en G. Engbersen – Armoedebeleid in perspectief : sferen en strategieën van integratie. – In: G. Engbersen (red.) – Arm Nederland : de kwetsbaren : tweede jaarrapport armoede en sociale uitsluiting. – 1997. – p. 307-317
- Frances Williams (ed.) – Why the poor pay more. – London : Macmillan for the National Consumer Council, 1977

Noten

1. Met dank aan Prof. Dr. J.E.Ellemers en Dr. H. van Goor voor stimulerende discussies.
2. Men baseert zich op gegevens van de Belastingdienst (admini-stratieve respons 99 procent), onderzoeken van het CBS en SCP, zoals het budgetonderzoek (respons 25 procent) en het sociaal economisch panelonderzoek (respons 50 procent).
3. Een aantal daarvan is reeds eerder ter sprake gebracht o. a. in Braam (2001) en (1999)
4. De eerste taak van de wetenschap is het vaststellen van feiten. De waarden berusten altijd op basis van een forum, dat daarover consensus moet zien te berei-ken. Als Engbersen stelt, dat bij de definitie van armoede ook de burgers en de armen moeten worden betrokken, dan spreekt hij wellicht over de waarden, maar dat maakt hij niet duidelijk en dat kan gemakkelijk misverstanden opleveren. Een probleem blijft dan natuurlijk welk forum dat moet zijn.

Armoedeonderzoek

Godfried Engbersen en Cok Vrooman reageren op de kritiek

Henk Jansen

1. Over één kam scheren

‘In veel statistieken wordt de categorie ‘65 jaar en ouder’ gehanteerd’, merkt Godfried Engbersen op. ‘Als je dat doet, zie je dat de positie van groepen ouderen verbeterd is als gevolg van belasting- en andere beleidsmaatregelen. Op die manier zie je de verschillen tussen ouderen niet. In dat opzicht heeft Braam gelijk. Maar hij heeft slechts ten dele gelijk. In sommige jaarrapporten hebben we wel degelijk gedifferentieerd binnen die categorie, bijvoor-beeld in *De kwetsbaren*, het tweede jaarrapport. De vraag is natuurlijk hoe ver je in je verfijningen moet gaan. Nu ik terugkijk op de jaarrapporten, denk ik dat we aan ouderen wat meer aandacht hadden moeten besteden. Dat

geldt ook voor bijvoorbeeld vraagstukken rond armoede en kinderen. Alleenstaande vrouwen met kinderen hebben het nog steeds erg moeilijk.’ Cok Vrooman wijst erop dat in de Rapportage Ouderen 2001 een hoofdstuk over de financiële positie van ouderen staat met allerlei uit-splitsingen. ‘Ik zou dat toch wel iets meer dan “enige aandacht” willen noemen.’ Hij meent dat de categorie ouderen in de rapporten vrij goed in beeld is gebracht. ‘Het idee dat de informatie er niet is, wil ik bestrijden. Ik kan me wel voorstellen dat Braam zegt dat hij het prettig zou vinden om in de Armoedemonitor de uitsplitsing te zien die in de Rapportage Ouderen gemaakt is van de koopkrachtontwikkeling van het aantal huishoudens met een laag inkomen, ouder dan 75 jaar, meerjarig laag inkomen, en hoog inkomen. Misschien kunnen we daar in de toekomst wat meer rekening mee houden.’

2. Armoedegrenzen

Vrooman is het oneens met wat Braam over leeftijd en armoedegrenzen schrijft. 'Braam meent dat voor ouderen de armoedegrens leeftijdsafhankelijk zou moeten zijn en op een hoger niveau moet komen te liggen. Wat me opvalt, is dat hij voorbijgaat aan de discussie die we daar zelf in de jaarrapporten en de armoedemonitor over gevoerd hebben. Veel punten die hij noemt, staan bijvoorbeeld nauwgezet beschreven in het artikel *Op zoek naar de "echte armen"* in het vierde jaarrapport, dat ik met Erik Snel heb geschreven. De hele problematiek, inclusief de ideeën van Amartya Sen, waarvan hij suggereert dat wij die niet zouden hebben verwerkt, staat er uitgebreid in. Wij waren ons er juist zeer wel van bewust dat je een zorgvuldige armoedegrens moet construeren.

'Wat is armoede?', vervolgt Vrooman. 'In ieder geval is niet alle noodduft een armoedevervalsing. Ons vertrekpunt is geweest dat het moet gaan om huishoudens die behoeften die in de samenleving gangbaar zijn niet realiseren, terwijl ze dat wel zouden willen. Gegeven die definitie moet je daar een operationalisering voor kiezen. Zo'n grens moet aan een paar criteria voldoen. Eén voorwaarde is dat die grens vrij generiek is. Je moet wel recht doen aan de behoeften van huishoudens, maar het moet niet zo worden ingericht dat ieder gezin z'n eigen armoedegrens heeft. Dan verliest zo'n armoedegrens aan zeggingskracht, en weet je vermoedelijk ook niet meer wat je meet.

Het probleem is vervolgens hoe die behoeften in kaart te brengen. Braam stelt dat je dat theoretisch via *capabilities* moet doen. Dat vinden wij ook. Alleen is dat nog niet zo eenvoudig, want *capabilities* en inkomens zijn niet onafhankelijk van elkaar. Als je over bepaalde vaardigheden en levenskansen beschikt, kun je een bepaald inkomen makkelijk realiseren. Maar omgekeerd geldt ook dat je met een bepaald inkomensniveau je *capabilities* kunt vergroten. Alleen al daardoor kun je uit *capabilities* niet zonder meer een armoedegrens in de inkomensverdeling afleiden. Daarnaast is er een praktische belemmering. Je kunt bijvoorbeeld fysieke beperkingen van mensen globaal wel meten, maar er is een grote heterogeniteit aan resterende mogelijkheden en in het individuele voorzieningengebruik. Wanneer je dit probeert in de armoedegrens te verdisconteren door gemiddelde kostenposten aan grote groepen gebruikers, zoals gemiddelde ouderen, toe te rekenen, doet de meting geen recht aan de empirische variëteit. Dat is geen uitvoerbaarheidsprobleem dat men eenvoudig weg kan werken, zoals Braam meent. Er is een limiet aan hetgeen men empirisch op een zuivere manier kan meten. Hier geldt Sen's stelling dat *"some capabilities are harder to measure than others, and attempts at putting them on a metric may sometimes hide more than they reveal"*.

We hebben ook betoogd dat een puur relatieve benadering van armoede geen recht doet aan de behoeften van mensen. In Engeland is in de jaren tachtig door Townsend en anderen naar relatieve deprivatie gekeken. Dat leidde tot armoedepercentages die zelfs voor het Verenigd Koninkrijk aan de hoge kant leken. Belangrijker was nog dat er gedetailleerde lijsten moesten worden opgesteld van dingen die mensen allemaal zouden moeten kunnen

bekostigen. Daardoor ontstond een heilloze discussie over preferenties: moet iemand die de nierbroodjes van het Engelse 'cooked breakfast' niet wil, daar toch geld voor krijgen?

Als je behoeften wilt meenemen, moet je het vrij generiek doen. In de Armoedemonitor hebben we tot nu toe vooral gebruik gemaakt van de lage inkomensgrens, die voor een alleenstaande overeenkomt met de bijstandsnorm in 1979, een historisch hoogtepunt. De grens voor de andere huishoudentypen wordt vastgesteld op basis van vermenigvuldigingsfactoren die op grond van het budgetonderzoek zijn berekend. Bij de beoordeling van armoede is verder gekeken naar allerlei aanvullende indicatoren, zoals de verblijfsduur onder de armoedegrens, de subjectieve ervaring, het vermogen, de lasten, etc.

Dat is een correcte methode, maar het startpunt is vrij arbitrair. De bijstandsnorm voor een alleenstaande in 1979 is niet direct aan de toenmalige behoeften van mensen gerelateerd. We proberen daarom een alternatieve 'consumptiegebaseerde' grens te ontwikkelen. Hierbij brengen we op grond van budgetgegevens in kaart welk basisbedrag mensen kwijt zijn aan zaken waar iedereen het over eens is dat je die in Nederland moet hebben: een redelijk dak boven je hoofd, je adequaat kunnen kleden, je gezond kunnen voeden. De armoedegrens wordt bepaald door dit basisbedrag te vermenigvuldigen met een bepaalde factor, waarin de overige kostenposten (deels onvermijdelijk, zoals vervoer; deels een gevolg van preferenties) tot uiting komen. Dat lijkt een veelbelovende benadering: ze is globaal en doet recht aan het behoeftenkarakter van armoede. Je belandt daarbij niet in drie bekende valkuilen: de verstening van absolute armoedegrenzen, zoals bij de officiële Amerikaanse grens, die erg los is komen te staan van de manier waarop het budget van huishoudens thans is samengesteld; de arbitrarigheid van relatieve inkomens- en deprivatiegrenzen; en de ongeloofwaardig hoge armoedepercentages die men vaak bij subjectieve benaderingen verkrijgt.

Braam gaat uitgebreid in op de specifieke kosten die ouderen hebben, bijvoorbeeld voor ziekte. 'Iemand die ouder is, heeft soms extra middelen nodig', constateert Engbersen, 'maar aan de andere kant kun je ook zeggen dat sommige ouderen, in tegenstelling tot gezinnen met kinderen, een aantal dingen minder nodig hebben. Om dit vast te kunnen stellen, heb je veel fijngevoeligere meetinstrumenten nodig waarmee je dit soort typisch individuele omstandigheden meeweegt. De vraag is in hoeverre dat uitvoerbaar is.'

'Van de gepensioneerden heeft ruim zestig procent geen fysieke beperkingen. En omgekeerd: ook beneden de vijftenzestig jaar heb je mensen met fysieke beperkingen en extra kosten', vervolgt Vrooman. 'Dus dan zou je daar ook naar moeten differentiëren. Dat moet je niet doen door leeftijd als criterium te nemen, want dat is een veel te onzorgvuldige proxy voor die behoeften. Dan introduceer je een meetfout. Wat je, als je dat wilt, moet doen, is rechtstreeks die kosten meten, en dat stelt zeer hoge eisen aan de data.'

Braam wekt de suggestie dat wij onvoldoende geen rekening mee hebben gehouden met de ziektekosten, maar dat is niet waar. Hij merkt wel op dat de overheid in vele gevallen al financieel aan die kosten tegemoetkomt,

maar de belangrijkste voorziening noemt hij niet: het ziekenfonds, de particuliere ziektekostenverzekering en de AWBZ dekken een groot deel van de kosten. De premie daarvoor zit uiteraard in het inkomenstraject waarmee we het besteedbaar inkomen van huishoudens berekenen. Voor zover het gaat om niet vergoede kosten, zoals eigen bijdragen, hebben wij ze in onze koopkrachtberekeningen meegenomen, waarbij indien nodig is gecorrigeerd voor de inflatie. Het is de vraag of een specifiek prijsindexcijfer voor ouderen – dat er nog niet is, maar waar het CBS wel aan werkt – tot geheel andere resultaten zal leiden, gezien het feit dat ze bepaalde kosten soms ook niet hebben, getuige bijvoorbeeld de ouderen met lage woonlasten vanwege een afgeloste hypotheek. Ik denk dat Braam de finesses van onze methode niet helemaal helder voor ogen staan; in ieder geval klopt de lezing die hij ervan geeft niet met de feitelijke gang van zaken in het onderzoek.'

Engbersen kan zich wel voorstellen dat er in de toekomst misschien een sociaal minimum voor mensen boven de tachtig wordt ontwikkeld. Maar een dergelijke grens is lastig vast te stellen, want er zijn ook gezonde bejaarden van boven de tachtig. 'Waar leg je het criterium, dat blijft het probleem. Ik ben er een sterk voorstander van dat je probeert een decent sociaal minimum vast te stellen dat een beetje afgestemd is op de categorie waartoe je behoort. Daarnaast heb je aanvullende maatregelen, zoals de bijzondere bijstand. Iets dergelijks veronderstelt een assertieve bejaarde die weet dat daarop een beroep kan worden gedaan en die de bureaucratische vaardigheden heeft om dat te doen. Het blijft stoeien met de balans tussen rechtvaardige, universele criteria per groep in combinatie met selectieve maatregelen.'

'Maar als iedere groep een grens gaat claimen, gaat het niet meer over armoede', merkt Vrooman op. 'Dan gaat het vooral over de onderhandelingsmacht van dat soort groepen. Je moet natuurlijk wel kijken wat mensen er zelf van vinden. Dat doen we door de consumptiegebaseerde grens verder te ijken en te kijken hoe dat zich verhoudt tot de inkomensoordelen die mensen zelf hebben. We willen die grenzen ook gaan toetsen aan de opvattingen van experts. Door daar zorgvuldig mee om te gaan, zullen we wel komen tot een meer op behoeften gebaseerde grens die reëel en politiek zinvol is en steunt op voldoende maatschappelijk draagvlak.'

3. Methodologische verantwoording

De methodologische verantwoording ontbreekt niet, vinden Engbersen en Vrooman. 'We hebben tijdreeksen gebruikt waarbij we zijn uitgegaan van gegevens van het CBS', vertelt Engbersen. 'Daar komen natuurlijk problemen bij kijken. Maar het gaat om de trend. Als het paarse kabinet probeert de inkomenspositie van ouderen te verbeteren door een belastingmaatregel, zie je dat er een breukpunt is. Ik blijf overeind houden dat daar het aandeel ouderen onder de minima aan het afnemen is. Dat zie je bijvoorbeeld in de tabel "Relatieve

armoederisico's van huishoudens/individueen" in ons laatste jaarboek:

Braam lijkt het te lezen alsof we daarmee willen suggereren dat de armoedeproblematiek onder ouderen de wereld uit is. Dat is natuurlijk niet zo. Het is een substantiële maatregel geweest die tot een reële verhoging van het besteedbaar inkomen van ouderen geleid heeft. Daarnaast wijzen we ook op een aantal negatieve effecten van overheidsbeleid. De woonlasten en de kosten voor bepaalde zaken van levensonderhoud stijgen evenals de lokale lasten. We laten zien dat de overheid aan de ene kant werkt aan armoedebestrijding en tegelijkertijd is de overheid ook een belangrijke veroorzaker van armoede. Dat zie je niet alleen bij de ouderengroep, dat zie je bij alle groepen terug.'

Engbersen vertelt ter illustratie over het antropologisch veldwerkonderzoek dat naar eenoudergezinnen is gedaan. 'Het eerste dat opvalt is dat de ene bijstandmoeder de andere niet is. Sommigen hebben de beschikking over een rijk netwerk van familie, vrienden en kennissen dat hun aanvullende bijstand biedt. Financieel en emotioneel. Anderen hebben dat helemaal niet. Dat maakt het probleem waar je de grenzen trekt heel actueel. Overheidsinterventie impliceert gewoon classificatie: wie krijgt iets wel en wie niet. En classificatie is tot op zekere hoogte altijd een beetje arbitrair. Braam wijst terecht op een aantal zwakheden in het onderzoek en op zwakheden in de bestaande gegevens. Maar wat wij hebben gedaan is enerzijds kijken naar de hoeveelheid geld die je krijgt toebedeeld van de overheid en daarna zijn we gaan kijken in hoeverre mensen daar adequaat van kunnen rondkomen. Als het gaat om hoogbejaarden, maar dat geldt ook voor andere groepen, dan zie je een serieus probleem. Sommige mensen zijn genooddacht in de informele economie, op de zwarte markt, een inkomen te verwerven. Vooral die twee zaken, extra middelen rekruteren uit je netwerk (voor hoogbejaarden moeilijk, want naarmate je ouder wordt, valt dat netwerk in duigen) en de mogelijkheden om te gaan klussen (voor hoogbejaarden beperkt), betekenen dat er een aantal *constraints* zijn. Daaraan kun je nog een derde toevoegen: een beroep doen op additionele voorzieningen. Sommigen doen daar door trots of door een gebrek aan bureaucratische vaardigheden geen beroep op. Voor hen wordt het moeilijker om er iets extra's bij te krijgen. Dus moeten we aan deze groep mensen meer aandacht besteden. In ons onderzoek hebben we daartoe een belangrijke eerste stap gezet.'

	1990		1994		1998		Verschil 1990-1998
	%	AR	%	AR	%	AR	
Alle individuen	8,4	100	8,9	100	8,5	100	-
Man	7,2	86	7,8	88	7,4	87	+1
Vrouw	9,6	114	10,0	112	9,5	112	-2
65 jaar en ouder	11,9	142	10,1	112	9,7	114	-28
Alle huishoudens	10,6	100	10,6	100	10,5	100	-
Alleenstaand (65 jr. e.o.)		19,7	185	18,6	175	16,8	160
Paar (65 jr. e.o.)	7,4	70	5,5	52	5,3	50	-20
(Cijfers uit Tabel 1.2, Balans van het armoedebeleid : vijfde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting, p. 28)							

Vrooman stelt dat als er iets is waar je niet ingewikkeld over hoeft te doen, het de koopkrachteffecten van generieke belastingmaatregelen zijn. 'Ik begrijp uit Braams artikel dat we bij het bepalen van de koopkrachteffecten voor ouderen, met name het effect van die ouderenaftrek, rekening moeten houden met andere factoren die onder controle gebracht zouden moeten worden. In het algemeen ben ik erg voor multivariate analyses, maar het moet wel zinvol zijn. Ouderenaftrek is een generieke maatregel. Alle ouderen krijgen hem op dezelfde manier, afhankelijk van de huishoudenssituatie. In termen van statische koopkracht kun je dus heel direct berekenen wat het inkomenseffect is. Als je huishoudens meer geld geeft, zal een deel van hen - na aftrek van het bedrag dat ze kwijt zijn door inflatie - boven de armoedegrens uitkomen. Dat is, binnen de beperkingen van een statische koopkrachtsimulatie, een spijkerharde uitkomst. Het komt zeker niet voort uit een geneigdheid tot het trekken van 'beleidsgerichte' conclusies. Een voorbeeld van het tegendeel: in de Armoedemonitor van 2001 is via dezelfde methode aangetoond dat de koopkrachteffecten van de bijzondere bijstand en de kwijschelding van lokale heffingen minder groot zijn dan door het ministerie van SZW in een rapportage aan de Tweede Kamer werd verondersteld. En ik geloof niet dat het departement over die conclusie in juichen is uitgebarsten.'

Vrooman gaat wat verder op de cijfers in: 'In z'n algemeenheid zegt Braam dat in het onderzoek de onzekerheidsmarges in de gegevens zouden worden genegeerd, waarbij hij vooral denkt aan de onzekerheid die inherent zouden zijn aan fiscale gegevens. In de eerste plaats is het Inkomenspanelonderzoek van het CBS geen rechtstreekse afslag van de belastingopgaven. Fiscale gegevens zijn één bron, maar er is ook gebruik gemaakt van gegevens van de uitvoeringsinstanties in de sociale zekerheid, van de huursubsidie, de studiefinanciering, de bevolkingsadministratie, kortom van alles. Die gegevens zijn onderling in overeenstemming met elkaar gebracht, en er is uitgebreid gecheckt op consistenties en inconsistenties. We zijn ons zeer bewust van de mogelijkheden en beperkingen van die gegevens, en de onzekerheidsmarges in termen van standaardfouten zijn in de bijlage van de Armoedemonitor precies beschreven. Door de grote omvang - 75.000 kernpersonen, aangevuld met de leden van hun huishouden, ofwel 210.000 personen - zijn de foutmarges overigens niet heel groot. Soms gebruiken we het soortgelijke Regionaal Inkomensonderzoek, waarin in totaal 5,5 miljoen personen zitten. Bovendien betreft het een administratieve steekproef, waardoor je niet, zoals in reguliere enquêtes, te maken hebt met selectieve non-respons op inkomensvariabelen. Dat is een groot voordeel als je armoede in kaart wilt brengen.

Een fundamenteel punt betreft de informele inkomens, die je vanzelfsprekend wel mist. Het is overigens de vraag of je die via reguliere enquêtes veel beter in kaart kunt brengen. Wat vooral van belang is, of we door deze omisatie huishoudens ten onrechte als arm of niet-arm classificeren. Dit hebben we in aanvullend onderzoek bekeken. Nagegaan is, in hoeverre arme en niet-arme huishoudens informele arbeid produceren (bijvoorbeeld als werkster) en consumeren (bijvoorbeeld door die werkster in dienst te nemen). Het netto-effect van het bedrag dat huishoudens aan informele diensten uitgeven en ontvangen is toege-

voegd aan de inkomens. Zoals men kon verwachten heeft dit enig effect op het armoedepercentage, maar niet heel veel. Dat is ook wel begrijpelijk: veel arme huishoudens, waaronder ouderen, hebben op de formele arbeidsmarkt al geen sterke positie, en dat is vaak op de informele arbeidsmarkt al evenzeer het geval.'

4. Onvoldoende beleidsevaluatie

'Daarin heeft Braam volstrekt gelijk', vindt Engbersen. 'Het is terechte kritiek op de manier waarop de overheid het beleid evalueert. We hebben deels moeten werken met de statistieken en onderzoeken die de overheid zelf heeft laten uitvoeren. Wat je ziet is dat een streng evaluatiedesign zelden opgezet wordt wanneer een beleidsmaatregel wordt geïmplementeerd. De overheid voorkomt bijna altijd een strenge evaluatie van haar eigen beleid. Wij hebben er bij de aanbidding van het laatste jaarrapport aan minister Vermeend dan ook sterk voor gepleit dat de overheid dat veel strikter moet doen. Toen we begonnen met dat hele project is er een soort afspraak gemaakt met een aantal departementen dat zij de beleidseffectrapportages - effecten van individuele huursubsidie, bijzondere bijstand, de Melkertbanen - voor hun rekening zouden nemen. Dat is onvoldoende gebeurd. Het is een soort ijzeren wet dat de overheid er heel sterk in is om zichzelf niet kritisch te evalueren.

Wat wij gedaan hebben is naar de grootste armoedegebieden toegaan. Daar hebben we uitvoerig en gedetailleerd onderzoek gedaan. We vroegen of de mensen iets van het beleid merkten. Grote groepen zeer langdurig armen bleken niet met het armoedebeleid in aanraking te zijn geweest. De aantallen mensen die we hebben geïnterviewd, zijn natuurlijk wel relatief beperkt geweest. We hebben geen grootschalig kwantitatief evaluatieonderzoek met een quasi-experimenteel karakter gedaan. Dat zou een heel andere manier van beleidsevaluatie betekenen.' Ook Vrooman beaamt de kritiek van Braam, al is hij van mening dat in de armoedeonderzoeken wel degelijk een kritisch-evaluatieve invalshoek is gevolgd. 'Het credo "werk, werk, werk" bleek mensen toch niet zo snel uit de armoede te brengen. Daarnaast hebben we het niet-gebruik van de huursubsidie op de beleidsagenda gekregen. De evaluatiestudies waar Braam op doelt, zijn overigens ook wel gedaan. Er is bijvoorbeeld gerapporteerd over een experimenteel artikel in de bijstandswet en daar is gemeten in hoeverre de deelnemers baat hebben gehad van enkele sociale activeringsinstrumenten.' Vrooman wijst op de problemen die goed veldonderzoek onmogelijk kunnen maken: 'Je kunt veldonderzoek het beste doen voor beleidsacties die een duidelijke verandering ten opzichte van de voorgaande periode bewerkstelligen, waarbij je toch iets als een (quasi-)controlegroep hebt en waarbij de interventie niet door andere beleidsingrepen gestoord wordt. Maar dat zijn nu bij uitstek condities waaraan in het armoedebeleid niet voldaan wordt. Maatregelen zijn generiek. Er wordt niet gewacht tot het effect van een maatregel uitgewerkt is voor aan de volgende wordt begonnen, waardoor het effect per definitie lastig te isoleren is. Een echte controlegroep kan men gewoonlijk wel uit het hoofd zetten, want dat is strijdig met het gelijkheidsbeginsel. Kortom, voor dat quasi-experimentele onderzoek is de context niet gunstig. Het had misschien

wel wat meer gekund dan gebeurd is, maar in z'n algemeenheid niet. Bovendien is het natuurlijk ook een kwestie van geld. Quasi-experimenteel veldonderzoek is duur en tijdsintensief. Met meer geld en duidelijke probleemstellingen hadden we meer kunnen doen. In die zin ben ik het wel met Braam eens. Maar ik zou niet willen zeggen dat onze aandacht daarvoor gebrekkig was; hij is generiek geweest.'

De breedte en de diepgang

'Bij het Sociaal en Cultureel Planbureau kijken we zowel naar de wereld van de wetenschap als naar die van het beleid', merkt Vrooman op. 'Ik ben van mening dat armoede zowel breed als diepgaand is behandeld in de laatste vijf, zes jaar. Vanuit de wetenschap zijn we geneigd de diepgang en onderlinge samenhang in de toekomst te versterken, maar in het beleid heeft men veeleer behoefte aan simpele indicatoren en *benchmarks*. Daar komt bij dat armoede wat minder prominent op de politieke agenda staat; vooral door de Europese belangstelling treedt een accentverschuiving naar sociale uitsluiting op. Europa heeft een sociaal gezicht nodig. Men is erover aan het praten hoe je sociale uitsluiting en armoede in kaart kunt brengen in de verschillende lidstaten en welke indicatoren daar het meest geschikt voor zijn. Tegen die achtergrond zoeken we naar een nieuwe formule voor de armoederapportages. We realiseren ons wel dat het de lezer af en toe duizelen van de rapporten die we hebben uitgebracht. Daarom maken we in 2002 een pas op de plaats. De jaarrapporten zijn klaar; we hadden afgesproken dat we er vijf zouden maken, en dat is gebeurd. De Armoedemonitor gaan SCP en CBS vermoedelijk tweejaarlijks uitbrengen, voor het eerst weer in 2003, en waarschijnlijk zonder de gedeeltelijke sponsoring die het ministerie van SZW een aantal jaren heeft verstrekt. Na al die rapporten hebben we echter wel behoefte aan een synthese. Daarom gaan we dit jaar werken aan een samenvattend Engelstalig rapport van de vijf armoedemonitoren.

'Wie iets wil afweten van armoede, moet die vijf jaar-rapporten en de armoedemonitoren doorploeteren', zegt

Engbersen. 'Ze geven een schat aan informatie. Bovendien laten de onderzoeken zien hoe enorm complex de materie is. Aan de jaarrapporten is niet alleen door m'n eigen onderzoeksteam gewerkt, maar door ongeveer zeventig deskundigen uit vele disciplines. Braam geeft in feite zelf al aan dat armen een heel heterogene groep zijn. Je ziet dat er groepen zijn die het relatief beter doet dan de specifieke risicogroepen. Dat roept natuurlijk de politieke vraag op of je voor een algehele verhoging van het sociaal minimum moet pleiten of dat je een verhoging selectief moet gaan toekennen. In dat laatste geval weten we dat de uitvoering heel ingewikkeld wordt. Die zal dan ook nog eens veel meer privacyproblemen met zich meebrengen. Wat ik ook belangrijk vind is dat ons antropologisch onderzoek in Delfshaven en de Bijlmermeer laat zien dat er nieuwe ongelijkheden ontstaan tussen mensen die wel de beschikking hebben over sociaal kapitaal en mensen die dat niet hebben. Dat roept de vraag op of je de mensen een netwerk kunt aanbieden. Uit dat onderzoek blijkt niet alleen de betekenis van het informele netwerk, maar ook van de informele economie. Dat is een indicatie dat voor bepaalde groepen het sociaal minimum ontoereikend is. Ten slotte hebben we veel kritiek op wat je de armoede-industrie kunt noemen. Die is vooral in Amsterdam en Rotterdam opgebouwd in een carroussel van projecten. Daarvan komt onvoldoende bij veel van die armen terecht. Dat geldt ook voor al die arbeidsprojecten. Ze slagen er maar ten dele in de echte armen te bereiken. Den Haag bedenkt het, maar het geld komt grotendeels bij de middenlaag terecht en onvoldoende bij de groep armen. Ik ben er enorm voor om die hele uitvoeringsproblematiek sterker ter verantwoording te roepen.

Er zijn groepen armen voor wie je zou kunnen denken aan een verhoging van het sociale minimum. Maar ik ben niet voor een universele verhoging. Je blijft dan met het probleem zitten dat voor bepaalde groepen de prikkel om werk te aanvaarden beperkt is. Dat is een les uit de jaren zeventig en tachtig. Met name voor jongeren, de schoolverlaters, de drop-outs, kan dat funest zijn. Voor andere groepen, zoals de bejaarden, zou je eraan kunnen denken. Maar het beleid van de regering om het te zoeken in een algemene belastingmaatregel, vind ik verstandig.'

Antwoord:

Over de situatie van ouderen en vooruitgang in wetenschappelijke kwaliteit

Geert P.A. Braam

Is de situatie van ouderen met betrekking tot armoede adequaat afgebeeld in het jarenlange onderzoek? En wat zijn de punten waar in het onderzoek verbetering nodig en wellicht ook mogelijk is? Dat waren de vragen die ik heb opgeworpen. Voor mogelijke verbeteringen heb ik op een aantal zwakheden gewezen - niets bijzonders, want is het een lastig onderwerp - en suggesties voor verbeteringen gedaan. De reacties van de auteurs vind ik degelijk, maar ze stellen me niet gerust als het gaat om een drang tot verbetering en tot wetenschappelijke vooruitgang.

Allereerst de situatie van ouderen. Hebben de auteurs voldoende aandacht voor het specifieke van hun situatie? In een aantal opzichten zeker wel, maar soms heb ik duidelijk twijfels. Zo voeren ze aan dat er ook jongeren zijn met gezondheidshandicaps of dat niet alle ouderen handicaps hebben. Dat is zeker waar, maar evenzeer waar is dat de handicaps met de toenemende leeftijd drastisch toenemen. En, wat vaak wordt vergeten is het botte elementaire feit dat de sterfte genadeloos toeslaat. Globaal gesproken sterven er 110.000 ouderen per jaar. En alle ouderen van nú zijn binnen 30 jaar dood. Aan dat sterven gaat vaak een moeilijke weg vooraf. Hoe kan aan die specifieke situatie recht worden gedaan met een wetenschappelijke beschrijving? En dan met name wat betreft armoede?

Allereerst natuurlijk door het armoedebegrip te doordenken. Dan stuiten we op het probleem van de armoedegrens. De auteurs hebben daaraan in hun publicaties, in achtergrondrapporten, en ook nu weer in hun reactie, uitvoerig aandacht besteed. Mijn kritiek betrof vooral het punt van de starheid van de armoedegrenzen. De auteurs hebben duidelijk oog voor dit probleem, maar ik krijg ook de indruk dat ze ergens in het denken geen verdere stappen durven te nemen en te vasthoudend zijn. Ik noemde de auteur en Nobelprijswinnaar Sen, die al veel eerder kritiek op de starheid van die grenzen heeft gehad. Ik heb ook gezien dat de auteurs naar Sen verwijzen, maar ze werken dat niet uit en zoeken zeker niet naar een toepassing. Ze beroepen er zich vooral op dat het een zeer moeilijk probleem betreft. Natuurlijk is dat zo, maar de taak van de wetenschap is dan toch om aan dat probleem verder te werken? Als een voorlopig voorstel lanceerde ik een leeftijdsafhankelijke armoedegrens. Dat probeert men wat al te gemakkelijk weg te praten door te stellen dat leeftijd geen goede proxy is. Zijn de andere proxy's, zoals huwelijks staat dat dan wel? Ook de bescheiden toepassing die ik opschreef door de met de leeftijd toenemende extra kosten te vermelden, wordt niet opgepakt. Integendeel, Vrooman zegt dat ik de vergoedingen van het ziekenfonds en ABWZ buiten beschouwing heb gelaten. Dat moet een vergissing van hem zijn. Ik heb juist alle kosten opgezocht, die niet worden vergoed. Natuurlijk was mijn voorstel voorlopig, maar waar het om gaat is dat het denken hierover niet moet stilstaan.

Een ander punt betreft een onderscheid binnen het armoedebegrip, namelijk dat tussen de normatieve en de feitelijke component. Het lijkt me dat er op dit punt geen duidelijkheid heerst. Regelmatig vallen er termen als objectiviteit en meetbaarheid op punten waar het de vaststelling van de normen betreft. En dat is verwarrend. Er is bij alle grenzen, dus ook bij de huidige gehanteerde grenzen een normatieve component in het spel. Er is dus altijd een 'forum' geweest, dat die norm heeft vastgesteld. Verwarrend is voorts dat men soms de norm uit de feiten wil afleiden, zo lijkt het althans. Het gebruik van budgetonderzoek komt hier in ieder geval gevaarlijk dicht bij. Dat gevaar ontstaat vooral doordat de feitelijke uitgaven een aanpassing aan de situatie weerspiegelen, dus ook

weergeven hoe men zich bij de situatie heeft neergelegd, ofwel hoe men zijn aspiratieniveau heeft aangepast. Ik begrijp niet goed, waarom de auteurs hier niet op in zijn gegaan.

Vervolgens het gebruik van de gegevens. Ik vroeg aandacht voor de nauwkeurigheid. Natuurlijk krijg ik als antwoord dat er van alles is gedaan om die te waarborgen en dat is ook duidelijk geprobeerd. Maar als men zich beroept op de nauwkeurigheid van administratieve gegevens, maakt men het zich te gemakkelijk. Tellingen, zelfs van elementaire zaken, zijn hopeloos moeilijk. Dat blijkt bijvoorbeeld als er met een iets andere registratie plotse-ling 100.000 werklozen meer of minder blijken te zijn. Dit onderwerp vormt geen uitzondering. Juist de overheidsinstellingen negeren die moeilijkheid. En wat armoede betreft: het is zeer de vraag of juist de onderkant van de samenleving goed is geregistreerd, zelfs wat betreft hun adres (Engbersen weet dit ongetwijfeld beter dan ik). Tenslotte het trekken van conclusies op grond van tijdreeksen. Hier begrijpen we elkaar kennelijk niet wat betreft de controles. Als er in de rapporten wordt geconcludeerd dat een verandering in het aantal arme ouderen aan een overheidsbeleid is toe te schrijven, dient men zich toch af te vragen of die veranderingen niet ook het gevolg zijn van andere factoren, bijvoorbeeld aan een verandering van het aantal mensen met een pensioentje? Voorts mis ik ook bij de betreffende tabellen onzekerheidsmarges. Het is niet voldoende dat die 'ergens' in de rapporten staan.

Afsluitend: Ik ben de auteurs erkentelijk dat ik via Facta met hen ik in discussie mocht treden. Ten eerste omdat ik hun wetenschapsbeoefening, zeker in empirische zin, als zeer belangrijk beschouw. Het zal duidelijk zijn dat ik er niet gerust op ben of er voldoende openheid is voor de kritiek. En van kritiek, of die nu van mijn afkomstig is of van iemand anders, hangt mede af of er de broodnodige wetenschappelijke vooruitgang plaats vindt. In de tweede plaats vind ik het waardevol - en hier schuilt natuurlijk ook mijn persoonlijke waardecomponent achter - dat de situatie van arme ouderen in bespreking kwam. Mijn opvatting zal natuurlijk wel duidelijk zijn: die vaak schrijnende situatie van ouderen verdient in het armoedeonderzoek nog veel meer aandacht dan tot dusver het geval was.

Armoede & Rijkdom

Tiende sociaal-wetenschappelijke studiedagen

30 & 31 mei 2002 Amsterdam

De tiende sociaal-wetenschappelijke studiedagen zijn een markt voor recent onderzoek, waar volop gelegenheid is voor discussies met collega's, vakgenoten, vertegenwoordigers van eigen en andere wetenschappelijke disciplines en stromingen. Er worden tientallen papers gepresenteerd over zeer uiteenlopende thema's. Naast al die verscheidenheid is er een centraal thema: Armoede & Rijkdom.

Inschrijving via onze website <http://www.siswo.uva.nl/congressen/congressen/folders/sws2002.html>

Kosten De prijs voor deelname bedraagt €90,- voor leden van de werkverbanden van SISWO en IISG en voor leden van de NVS, NVMG en VVS; Aio's betalen €50,-, studenten €15,-. Alle andere deelnemers betalen €130,-.

Inlichtingen Marloes Kraan (tel. 020-5270624) en Bernard Kruithof (tel. 020-5270646), SISWO/Instituut voor Maatschappijwetenschapen, Plantage Muidergrecht 4, 1018 TV Amsterdam, e-mail: tiendestudiedagen@siswo.uva.nl

Renske Biezeveld

Omgaan met crises en onzekerheid in West-Sumatra

De directe aanleiding voor mijn promotieonderzoek, waarmee ik begon in 1995, was een vacature in de krant, waarin precies die dingen werden gevraagd waar ik me tijdens mijn studie mee bezig had gehouden: onderzoekservaring in Indonesië, meer specifiek West-Sumatra, beheersing van bahasa Indonesia en belangstelling voor niet-westers recht. Na mijn studie had ik nog niet het gevoel dat ik klaar was met studeren en bovendien vond ik mezelf nog erg jong om de arbeidsmarkt al op te gaan. Dit onderzoek was daarom precies waarnaar ik op zoek was.

De centrale vraag in mijn onderzoek was *'het belang van natuurlijke hulpbronnen voor bestaanszekerheid van kleine boeren in West-Sumatra, Indonesië'*. Hierbij keek ik naar landrechten, de manier waarop mensen de landbouw hebben ingericht en de manier waarop men omgaat met

onzekerheid in het leven. Het onderzoek maakte deel uit van het KNAW-project *'legal complexity and social security in the management of land and water resources in Indonesia'*. Naast mijn Sumatraanse onderzoek waren er drie andere onderzoekers die vergelijkbaar onderzoek deden in Sulawesi, Ambon en Java.

Wat dit onderzoek een extra dimensie heeft gegeven, is het feit dat ik twee periodes veldonderzoek heb gedaan. De eerste periode was in 1996, toen de situatie in Indonesië nog stabiel was, en de tweede keer was in 1998, een paar maanden na het aftreden van president Soeharto en het instorten van de Indonesische economie. Hierdoor kreeg ook de vraagstelling uit mijn onderzoek actualiteit. Gedurende de eerste onderzoeksperiode waren vragen over crisis en onzekerheid abstracte begrippen voor de

mensen die ik interviewde. Anderhalf jaar later had iedereen in het dorp een duidelijk verhaal over hoe men omgaat met moeilijke perioden. Een spannend onderdeel van het onderzoek was dat ik betrokken raakte bij een conflict over een stuk communale dorpsgrond tussen het dorp waar ik mijn onderzoek deed en de overheid. De grond was tijdens het bewind van Soeharto van de bevolking afgenomen. Ik kon van nabij volgen hoe partijen hun belangen veiligstelden en hoe zij die argumenten kozen die op een bepaald moment het meest strategisch waren. De manier van argumenteren veranderde bovendien na de machtswisseling in 1998. Door de toegenomen vrijheid van meningsuiting en de toegenomen rol van politieke partijen kreeg het dorp opeens veel meer wapens in handen dan in de jaren daarvoor.

Het meest aantrekkelijke van antropologisch onderzoek is de mogelijkheid om veldwerk te doen. Wat de rest van mijn AIO-tijd moeilijk maakte was het feit dat ik als antropoloog op een rechtenfaculteit een vreemde eend in de bijt was. Voor inhoudelijke gesprekken over mijn proefschrift moest ik altijd actief op zoek naar mensen die zich met dezelfde onderwerpen bezighielden, bijvoorbeeld in Wageningen of Leiden.

Naast onderzoek naar het gebruik van natuurlijke hulpbronnen keek ik ook naar informele sociale zekerheidsarrangementen en het nog op grote schaal voorkomen van tamelijk algemeen levende stereotype beelden van 'de niet-westerse samenleving', waar individualisering nog niet is doorgedrongen en wederzijdse hulp nog vanzelfsprekend is. Nu ik in Nederland onderzoek doe, valt me op dat het onderwerp van informele sociale zekerheid steeds meer de kant van Nederland uitkomt. Belangstelling voor dit onderwerp ontstond uit een discussie over de wenselijkheid en de haalbaarheid van het opzetten van een door de overheid gereguleerd stelsel van sociale zekerheid in ontwikkelingslanden. Met de komst van grote groepen buitenlanders, waaronder veel illegalen, naar Nederland, rijst de vraag hoe men in Nederland om moet gaan met de groeiende groep van mensen die uitgesloten is van sociale voorzieningen. Mijns inziens wordt er daarbij te makkelijk van uitgegaan dat in de samenlevingen waar deze mensen vandaan komen, het normaal is dat familieleden bijspringen en dat de problemen zou kunnen ondervangen. De vraag is echter in hoeverre dat ook inderdaad zo is en in hoeverre verwacht kan worden dat die bereidheid tot wederzijdse hulp zal blijven bestaan in Nederland.

Ik was vastbesloten om na mij promotie de universiteit voor een aantal jaren de rug toe te keren en iets meer praktisch te gaan doen, bij voorkeur in een ontwikkelingsproject in Indonesië, maar dat is niet gelukt. Ik had er in ieder geval geen zin in om me nog een paar jaar vanuit een academische positie met Indonesië bezig te houden, omdat ik het gevoel heb dat het vanaf de zijlijn heel makkelijk is om kritiek te leveren op de situatie in Indonesië, maar dat dat toch niet echt ergens toe leidt. Uiteindelijk ben ik postdoc geworden en doe ik onderzoek naar de toekomst van pensioenvoorzieningen in Nederland. Het onderwerp van pensioenen en sociale

zekerheid is op dit moment erg actueel en het is een leuke ervaring om een periode onderzoek te doen naar mijn eigen samenleving. Bovendien is het onderwerp tamelijk breed en universeel en is het dus niet uit te sluiten dat ik met dit onderwerp als nog in het buitenland terechtkom.

Opleiding:

1989-1995: sociologie der niet-westerse samenlevingen, RU Leiden

Proefschrift

Between individualism and mutual help : social security and natural resources in a Minangkabau village, Erasmus Universiteit Rotterdam, 14 februari 2002. Handelseditie: Delft : Eburon, 2002. - ISBN: 90 5166 888 0

Meest opzienbarende onderzoekresultaat

Als gevolg van een langdurige crisis in Indonesië, die begon met een lange periode van droogte en bosbranden in 1997, en het tegelijkertijd ineenstorten van de economie, werden boeren gedwongen te gaan zoeken naar alternatieven voor natte rijstbouw, die tot dan toe de belangrijkste bestaansbron was geweest. Dit leidde in West-Sumatra niet alleen tot het op grote schaal produceren van exportgewassen en voor veel boeren zelfs een betere economische situatie, maar ook tot een veel initiatiefrijkere attitude van veel mensen, waardoor zij mogelijkheden gingen benutten waar zij zich tot dan toe niet voor open hadden gesteld.

Beste promotietip

Zoek naast een promotor een begeleider die inhoudelijk betrokken is bij je onderzoek. Wanneer je te horen krijgt dat je 'alle vrijheid hebt in je onderzoek', kan dat ook betekenen dat je heel veel zelf zult moeten uitzoeken en weinig houvast zult vinden.

Slechtste promotietip

In bijna alle cursussen 'leren schrijven' en 'leren onderzoek doen' wordt uitgegaan van een zeer planmatige aanpak. Eerst wordt een probleemstelling geformuleerd, dan wordt daar de nodige informatie voor gezocht, die wordt geanalyseerd en tenslotte kan 'de vraag' beantwoord worden. De meeste onderzoekers werken niet zo. Hoewel het goed is om van tijd tot tijd te reflecteren op 'waar ben ik eigenlijk mee bezig, en waar ben ik naar op zoek?' moet je voor ogen houden dat onderzoek doen meer een cyclisch proces is, waarbij het aanscherpen van de vraagstelling en analyse elkaar voortdurend afwisselen.

Plannen na de promotie

De komende twee jaar werk ik als postdoc bij de vakgroep sociologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam en doe ik onderzoek naar de toekomst van de pensioenvoorzieningen in Nederland.

Dr. E.D. de Leeuw is consultant van Methodika en docent aan het University College Utrecht

Dr. G. Lensvelt-Mulders is docent-onderzoeker Methodenleer en Statistiek, Universiteit Utrecht

Vragen naar gevoelige informatie

Edith de Leeuw en Gerty Lensvelt-Mulders

Sociale wetenschappers zijn altijd uit op het vergroten van kennis en inzicht. Er is geen onderwerp waarin ze niet geïnteresseerd zijn, geen gebied dat nog niet onderzocht is. Een mens wordt het hemd van het lijf gevraagd. Soms kan dit wel heel dichtbij komen, of zelfs bedreigend zijn. Wanneer men lezers van *Facta* zou vragen of ze op school wel eens gespiekt hebben, zal deze vraag waarschijnlijk geen echte problemen opleveren. Maar als men zou vragen of ze wel eens 'slordig' geciteerd hebben zonder bronverwijzing, dan ligt de zaak heel anders. Plotseiling is het onderwerp potentieel bedreigend geworden: het beantwoorden brengt sociale en/of emotionele kosten met zich mee. Dit kan ernstige gevolgen hebben voor de validiteit van het onderzoek.

De validiteit van onderzoek naar een gevoelig onderwerp kan bedreigd worden door een grote mate van ontbrekende gegevens, omdat juist diegenen die het 'gevoelige' gedrag vertonen weigeren om aan het gehele onderzoek mee te doen (unit non-response). Als een persoon wel deelneemt aan het onderzoek als geheel, kan hij of zij weigeren een specifiek 'gevoelige' vraag te beantwoorden (item non-response). Zelfs als er geen gegevens ontbreken, dan kunnen er nog ernstige meetfouten optreden door onware, sociaal wenselijke antwoorden. Ten slotte kunnen ook steekproef- en dekkingsfouten een rol spelen omdat men soms specifiek populaties wil onderzoeken¹.

Pijnlijk

Waarom leveren gevoelige vragen nu zoveel problemen op? Onderzoeksvragen kunnen op twee manieren bedreigend voor respondenten zijn. Ze kunnen een intrinsieke of een extrinsieke dreiging vormen².

Er is sprake van een intrinsieke dreiging wanneer de vragen betrekking hebben op onderwerpen die zeer persoonlijk, pijnlijk, of stressvol zijn. De dreiging komt dan vanuit de respondent zelf. Voorbeelden hiervan zijn vragen naar echtscheiding, dood van een ouder, etc. Ook vragen die respondenten dwingen om hun zelfbeeld negatief bij te stellen zullen als zeer bedreigend worden ervaren. Soms kan het voor respondenten pijnlijk of stressvol zijn om tegenover zichzelf toe te geven dat zij zich niet gedragen zoals ze eigenlijk, volgens zichzelf, zouden

moeten. Er is dan sprake van internalisatie van sociale normen. Plagiaat zal door wetenschappers in het algemeen ontkend worden.

Er is sprake van extrinsieke dreiging als de antwoorden sancties kunnen oproepen. Dit kunnen sociale sancties zijn of zelfs strafrechtelijke. De kern van extrinsieke dreiging ligt in de angst van de respondent dat de antwoorden bekend worden of zelfs doorgegeven worden aan officiële instanties. Een plagiërende wetenschapper wordt uitgestoten door vakgenoten en soms zelfs ontslagen.

Bij onderzoek naar gevoelige onderwerpen dient men de intrinsieke en de extrinsieke dreiging voor de respondent zo veel mogelijk te beperken. Natuurlijk wordt de respondenten vertrouwelijkheid van de gegevens of anonimiteit gegarandeerd. Maar dat is niet voldoende. De onderzoeker moet een situatie creëren waarin de respondent zich zo goed mogelijk voelt. Voor beide zijn de methode van het verzamelen van de gegevens en de implementatie van cruciaal belang.

Privacy

Een door de respondent schriftelijk zelf in te vullen vragenlijst is hiervoor een goed middel. Een grote hoeveelheid vergelijkend onderzoek laat zien dat schriftelijke vragenlijsten meer valide schatters opleveren dan interviews. Een groot nadeel van schriftelijke vragenlijsten is echter dat alleen relatief eenvoudige vragen gebruikt kunnen worden: er is immers geen interviewer om de respondent te helpen en door een complexe vragenlijst heen te leiden. Daarom past men vaak een mixed-mode benadering toe. Tijdens een interview laat men de respondent een korte vragenlijst in alle privacy invullen, om deze daarna in een gesloten envelop aan de interviewer mee te geven. De moderne technologie biedt nog meer oplossingen, zoals Computer Assisted Self Interviewing (CASI). De respondent neemt zelf plaats achter een computer en beantwoordt de vragen zonder (bedreigende) tussenkomst van een interviewer. Deze methode biedt alle voordelen van een schriftelijke vragenlijst, zonder de nadelen. Er zijn duidelijke aanwijzingen dat de computer zelf de gevoelens van privacy nog verder bevordert. Meta-analyse laat zien dat CASI zelfs meer openheid in de antwoorden oplevert dan een door de respondent zelf ingevulde papieren vragenlijst.³

Het nadeel van CASI is de beperkte bruikbaarheid voor specifieke groepen, door bijvoorbeeld functioneel analfabetisme. Bij lager opgeleiden of respondenten waarbij het Nederlands niet de moedertaal is, kunnen leesproblemen de meetfout vergroten en zo de validiteit van de antwoorden aantasten. Speciaal voor deze groepen is A-CASI ontworpen: Audio-Computer Assisted Self Interview. In deze toepassing hoort de respondent via een koptelefoon de vraag met bijbehorende antwoordcategorieën op het moment dat ze op het scherm verschijnen. Vaak gebruikt men een touch screen, waarbij het antwoord oplicht als de respondent hetzelfde hoort. De respondent kan het gekozen antwoord op het scherm aanraken. De grote voordelen van CASI en A-CASI hebben ertoe geleid dat dit met name in de USA tegenwoordig de standaardmethode voor gevoelige vragen is.

Hoewel het gebruik van (A)-CASI survey-fouten sterk reduceert zijn ze zeker niet uitgesloten. Techniek is dus niet alles. De vraagformulering en vraagvolgorde blijven uitermate belangrijk⁴ en alleen een zorgvuldig opgestelde vragenlijst in combinatie met moderne technologie geeft een optimaal resultaat. Een veelbelovende invalshoek is het implementeren van randomized response-technieken binnen (A)-CASI. Hierop zullen we in een volgende column dieper ingaan.

Samenvattend: Hoe intrinsieke en extrinsieke dreiging tegen te gaan.⁵

1. Leg in het kort aan de respondent uit waarom de vragen gesteld worden (nut, doel).
2. Garandeer vertrouwelijkheid van de gegevens.
3. Maak duidelijk dat de gegevens niet op een voor de respondent negatieve wijze gebruikt kunnen worden.
4. Maak de dataverzamelmethode zo privé mogelijk (bijv. CASI, randomized response)
5. Breng de vraag zo zakelijk mogelijk (matter of fact).
6. Verwoord de vragen zodanig dat iedere schijn van afkeuring of censuur vermeden wordt (oordeel niet). Indien mogelijk, geef de suggestie dat het gedrag in kwestie sociaal acceptabel is (laden van vragen).
7. Maak de antwoordcategorieën zo ruim mogelijk.
8. Wees respondentgericht.

Noten

¹ Edith de Leeuw & Anton Nijssen, Onze gereedheidskist –In: Facta 9 (2001) 7, p.20-21

² R.M. Lee (1993). Doing research on sensitive topics. Londen: Sage.

³ W. Richman, S. Kiesler, S. Weisband, & F. Drasgow. (1999). A meta-analytic study of social desirability distortion in computer-administered questionnaires, traditional questionnaires, and interviews. Journal of Applied Psychology, 84, 5, 754-775.

⁴ Zie bijvoorbeeld: N.M. Bradburn & S. Sudman. (1979). Improving interview method and questionnaire design. San Francisco: Jossey Bass, en F.J. Fowler jr. (1995). Improving survey questions: Design and evaluation. Thousand Oaks, CA: Sage.

⁵ E.D. de Leeuw (1999). Verzamelen van gevoelige informatie: Een overzicht Pedagogische Studiën, 76, 2, 92-103.)

WESWA/TVA-Congres 2002: Balanceren tussen maakbaarheid en marktwerking

De roep om transformatie van het Nederlandse (polder)model 13 december 2002, CASA 400 te Amsterdam

Papervoorstellen niet later dan maandag 10 juni 2002 insturen aan het congressecretariaat, ten name van mevr. Christel van der Moot (moot@siswo.uva.nl), Plantage Muidergracht 4, 1018 TV Amsterdam, tel. 020-5270600, fax 020-6229430. Maximaal 400 woorden inclusief titel en gekozen themasessie. Aanleveren in Word, figuren en tabellen apart. Vóór 1 juli is bekend welke papers zijn geaccepteerd.

Plenaire: Neil Fligstein (Berkeley) geeft zijn visie op de toenemende invloed van het Angelsaksische shareholder value denken op de Nederlandse economie. Referent: Prof.dr. Alfred Kleinknecht. Voorzitter: prof.dr. Erik de Gier. Het tweede gedeelte bestaat uit een forumdiscussie onder leiding van Jacques van Hoof over 'Twintig jaar na Wassenaar', met Jelle Visser, Alfred Kleinknecht, Wout Buitelaar en Neil Fligstein. Het TVA-thema-nummer zal geheel worden gewijd aan 'Twintig jaar na Wassenaar' (nr. 2002/4).

Themasessies: Arbeidsmarkt in beweging; Arbeidsverhoudingen in Europees perspectief Ontwikkelingen in arbeidsorganisaties; Arbeidsomstandigheden en sociale zekerheid; Organisatietheorie en organisatiepraktijk.

Informatie: drs. Otto Nuys (secr. WESWA), tel 020-5270621, e-mail: nuys@siswo.uva.nl. Website: <http://www.siswo.nl>. Toegangsprijs ca. €135,00 (onder voorbehoud).

Conference on Ethnographic Organizational Studies

Universiteit van St. Gallen, 19-21 september 2002

Organisatie: Het onderzoeksnetwerk 'Qualitative Methods' van de European Sociological Association in samenwerking met het netwerk 'Sociology of Arts' en het onderzoekscomité 'Interpretive Sociology' van de Zwitserse Sociologische Vereniging. Keynote speakers: Paul Atkinson, Gary Alan Fine, Jabor Gubrium, John van Maanen, and David Silverman. Contactpersonen: Prof. dr. Thomas S. Eberle en prof. dr. Christoph Maeder. Abstracts (ca. 1 pagina) kunnen tot 31 mei worden gezonden worden aan de volgende e-mailadressen: thomas.eberle@unisg.ch; christoph.maeder@fhsg.ch. Informatie op het web: <http://www.valt.helsinki.fi/esa/qual.htm>

IFORS 2002 Operational Research Conference on Complex Societal Problems

Edinburgh, 8-12 July 2002 Edinburgh

Deadline abstract: 15 december 2001. Abstracts moeten naar dr. Dorien J. DeTombe en naar het conferentiesecretariaat worden gezonden. Adressen:

Dr. Dorien J. DeTombe (tel. 020 6927526), Voorzitter Euro Working Group Complex Societal Problems, e-mail DeTombe@lri.jur.uva.nl; postadres: Postbus 3286, 1001 AB Amsterdam.

Conferentiesecretariaat: e-mail Ifors2002@orsoc.org.uk. Information: <http://www.geocities.com/doriendetombe>

7-8 mei

Landelijk congres der bestuurskunde. Rotterdam – Erasmus Expo- en Congrescentrum. Contact: info@lvb.nl

23 mei

Verslaving als ziekte, de genezing in zicht? Rotterdam – WTC. Contact: secretariaat@iva.nl

23-24 mei

Politologenetmaal 2002. Noordwijkerhout. Contact: nkwp@politicologie.nl

25 mei

Mappae Mundi Human Society and the Biosphere. Haarlem – Doopsgezinde Kerk. Contact: Secretariaat Hollandsche Maatschappij, e-mail: hollmij@wxs.nl

28 mei

Studiemiddag 'Rotterdams rijkdom'. Rotterdam – Historisch Museum. Contact: JanvdNoort@ext.eur.nl

28 mei – 2 juni

13^e Beeld voor Beeld, documentaire festival. Amsterdam – KIT Tropentheater. Contact: 020-5688520, info@beeldvoorbeeld.nl, www.beeldvoorbeeld.nl

29 mei

Coping en verwerking bij chronisch zieken. Bilthoven – De Hartenark, Nederlandse Hartstichting, Contact: Jos van Erp of Peter Donders, tel. 030-2290244, p.donders@hartstichting.nl

30 en 31 mei

Armoede en Rijkdom – Tiende Sociaal-wetenschappelijke studiedagen. Amsterdam – Hoofdgebouw Vrije Universiteit. Contact: Bernard Kruithof, e-mail: kruithof@siswo.uva.nl

31 mei

Expertentconferenz. Finanzierung und Subventionierung von Parteien: Entwicklung in der Gesetzgebung und Praxis in den Niederlanden und in Deutschland. Amsterdam – Duitsland Instituut. Info: www.duitslandweb.nl, sprangers@dia.uva.nl

Ijkkuntencongres annex Jaarvergadering Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap, Den Haag – Koninklijke Bibliotheek. Contact: 070-3140363, knhg@xs4all.nl, <http://www.knhg.nl>

ADHD bij kinderen en pubers. Contact: PAO, Postbus 325, 2300 AH Leiden, tel. 071-5143143, www.pao.nl, info@pao.nl

4 juni

Expertmeeting professionalisering opleidingen kunstbeleid en kunstmanagement. Amsterdam – Voordrachtzaal Boekmanstichting. www.boekman.nl

6 juni

Zeitzeugen berichten, gesprek met dr. Annemarie Renger, eerste vrouwelijke sociaal-democratische Bundestagpresident, Amsterdam – Goethe-Institut. Contact: www.duitslandweb.nl

7 juni

12e Marktdag (GZZ): Studiegroep Gezondheid Ziekte en Zorg – Vraaggestuurde Zorg (PDF). Amsterdam – SISWO. Contact: Lisa Putman, tel: 020 5270625, e-mail: lputman@siswo.uva.nl

Onderzoekswerkshop Performance van sociale en ruimtelijke systemen. Utrecht. Contact: P.Groenewegen@nivel.nl

12 juni

Presentatie Hans Abbings: *Why are Artists Poor?* Tevens debat over stellinging uit het boek. Amsterdam – Galerie Podion. Contact: info@podion.nl, Robin Brouwer, tel: 020 – 5289568.

13 juni

Pensioenen in de 21e eeuw. Amsterdam – de Burcht. Contact: tel. 020 6241166, e-mail: vakmus@xs4all.nl

14 juni

Lova-studiedag 'Inspiring critical and feminist research'. Amsterdam – Jeugdtheater De Krakeling. Contact: secretariaat@frw.uva.nl

18 juni

Symposium Het doden van dieren: maatschappelijke en ethnische aspecten. Garderen – Bilderberghotel 't Speulderbos. Contact: www.vet.uu.nl/congres, FBU-congresbureau 030-2532728.

20 juni

Overstap op het zelfmerk, publiekslezing trendbureau IF, Utrecht – informatiecentrum Leidsche Rijn. Contact: 026-4421610 (Dhr. B. Jonker), info@trendbureau.nl

Uitreiking De Groene-Boekman Scriptieprijs 2001. Amsterdam – Plaats Voordrachtzaal Boekmanstichting. Contact: secretariaat@boekman.nl, www.boekman.nl

24 –28 juni

International Conference on Social Welfare – 30th global conference of the International Council of Social Welfare. Rotterdam. Contact: Netherlands Institute for Care and Welfare, Conference, Postbus 19152, 3501 DD Utrecht, tel. 030 2306510, fax: 030 2306490, e-mail: icsw2002@nizw.nl

8-9 juli

Conference: Empowering Humanity. Work in progress. Utrecht. Contact: University for Humanist Studies; tel. 030 2390162/192

Augustus

ECSR Summer School 2002 – Education, Labour Market and Labour Organisations. Amsterdam – ASSR. Contact: Secretariaat ECR, Richard Breen, e-mail: breen@iue.it. Lokale organisatie: prof. dr. Jaap Dronkers en prof. dr. Jelle Visser

29-31 augustus

ESHMS Conference: Health and Society in Europe. Groningen. Contact: j.jaarsma@hetnet.nl

'Social Values, Social Policies' Normative foundations of changing social policies. Call for papers: vóór 1 mei 2002. Tilburg – KUB. Contact: w.v.oorschot@kub.nl

1 september

Discussie over 'Geschiedenis in nationale musea'. Amsterdam – Rijksmuseum, . Contact: 070-3140363, knhg@xs4all.nl, <http://www.knhg.nl>

2-3 september

Developments in Criminology and Criminal Justice Research. Leiden. Contact: conferenceX@nscr.nl

5-8 september

World Conference 2002 of the World Federation of Right to Die Societies. Brussel. Contact: euthanasie@nvve.nl

7 oktober

Facta debat: Goudsblom – Philipse. Met Randall Collins. Amsterdam. Contact: Facta@siswo.uva.nl

10 oktober

3e Vlaams-Nederlandse arbeidsmarktcongres 'Diversiteit in levenslopen' Rotterdam. Contact: Nick van den Heuvel, tel: 020 5270622, e-mail: heuvel@siswo.uva.nl

16-23 oktober

Wetenschap en Techniek week 2002: thema Veiligheid. Contact: bureau@weten.nl

12-13 december

ASSR 15th anniversary conference on Corruption. Amsterdam. Contact: Peikmans@pscw.uva.nl

13 december

Arbeid- en -organisatie congres. Contact: nuys@siswo.uva.nl, tel. 020 5270621

Bijeenkomsten in binnen- en buitenland zijn te vinden in de agenda op de Website Maatschappijwetenschappen: <http://www.maatschappijwetenschappen.nl>